

COMERȚUL LA GURILE DUNĂRII ÎN SECOLELE IX-XII. UN STADIU AL CERCETĂRIILOR

Cristina PARASCHIV-TALMAȚCHI*
Gabriel TALMAȚCHI*

Keywords: *commercial relations, routes, commodities, coin, Dobrudja, 9th-12th centuries.*

Cuvinte cheie: *relații comerciale, rute, mărfuri, monedă, Dobrogea, secolele IX-XII.*

Abstract: *The authors make a presentation of commerce, naval and terrestrial, unfolded in 9th-12th centuries at Danube's mouths, with special attention on Dobrudja, mentioning the areas with which the settlements from here were in contact, the existent commercial routes, the products that were bandied and the merchants involved in this activity. The economic and commercial situation from Danube's mouths was influenced by internal and external contexts specific to the Byzantine Empire and its opponents.*

Less known for 9th century AD and for the period previous of the events from 971 AD, Danube's mouths area remains, beyond this gaps, an area where life continues to pulsate, in which settlements were established, some with a sufficiently high degree of development to enable them to support an army corps or even a thriving commercial life (as was the case of Pereiaslaveț mentioned in the Chronicle of Nestor). After the return of the Byzantine Empire at the Lower Danube the Danubian border is strengthened by restoring ancient fortresses and building new ones. Among the latter, some were fitted with ports (Păcuiul lui Soare and Nufărul), following to have well-defined roles in the border structure, both as defense and commercial point of view. Also there were situations where ancient port facilities were reused, or resorted to building wooden scaffolding, method used even in Constantinople from 10th century AD. The absorption of incoming goods at lower Danube by ship was made mostly through fortress-cities on the river line, which had a higher economic power at the time, compared to the settlements from the shore that were still in an incipient stage, from this point of view. If the imports arrived

---

* Cristina Paraschiv-Talmațchi: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: ctalmatchi@gmail.com.

* Gabriel Talmațchi: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com.

in Dobrudja especially by ship, while for common merchandise circulation, not necessary luxury ones, were preferred the terrestrial roads, of which layout respected mostly the routes established since the roman period. There were these weren't reaching, the rivers valleys usually ensured the links between settlements, constituting itself in true "communication networks".

At Lower Danube, in 9th-10th centuries, most of the requested "goods" were ensured by the local production (present especially in the urban settlements, but not only). The circulation of luxury merchandise (for which we tried an enumeration) was possible due merchants, traders, the higher class population and, not least, due clerics, while the circulation of daily common products can also be the contribution of craftsman's (as producers and sellers) and the common population. The close economic and commercial links between the Byzantine Empire and the dobrudjan area find themselves two others determinant vectors in the extensive study of the analyzed problem, on the one hand the existence of sphragistics Byzantine material, on the other hand the presence and circulation of byzantine coins.

The cities from Lower Danube were in this period especially transit centers for the goods that circulated on the commercial arteries on whose routes or ramifications were also raw materials exporting centers. In part these products were absorbed by the local market.

The situation from 9th-12th centuries will significantly change in the next period, when we can speak of another phase of economic-commercial and monetary assembly in Black Sea, implicitly in the Istro-Pontic space.

Rezumat: Autorii fac o prezentare a comerțului naval și terestru desfășurat în secolele IX-XII la gurile Dunării, cu atenție specială asupra Dobrogei, menționând zonele cu care așezările de aici se aflau în contact, rutele comerciale existente, produsele care erau vehiculate și negustorii implicați în această activitate. Situația economică și comercială de la gurile Dunării a fost influențată de contextele interne și externe specifice Imperiului bizantin și opozanților săi.

Mai puțin cunoscută pentru secolul al IX-lea p.Chr. și perioada anterioară evenimentelor din 971 p.Chr., zona gurilor Dunării rămâne, dincolo de aceste lacune, un teritoriu în care viața continuă să pulseze, în care au fost întemeiate așezări, unele cu un grad de dezvoltare suficient de mare încât să le permită susținerea unui corp de armată sau chiar o viață comercială prosperă (cum a fost cazul Pereiaslavețului amintit în Cronica lui Nestor). După revenirea Imperiului bizantin la Dunărea de Jos, frontiera dunăreană este întărită prin refacerea cetăților antice și construirea unora noi. Dintre acestea din urmă, unele au fost dotate cu porturi (Păcuiul lui Soare și Nufăru), urmând a avea roluri bine definite în structura frontierei, atât ca apărare, cât și din punct de vedere comercial. Au existat și situații în care au fost refolosite instalațiile portuare antice sau s-a apelat la construirea unor schele de lemn, metodă utilizată chiar și la Constantinopol începând cu veacul al X-lea p.Chr. Absorbția mărfurilor sosite la Dunărea inferioară pe cale navală s-a făcut majoritar prin intermediul cetăților-orașe de pe linia fluviului, care dețineau o putere economică mai mare la acel moment, comparativ cu așezările de pe litoral. Dacă importurile au ajuns în Dobrogea mai ales pe calea navală, pentru vehicularea mărfurilor uzuale, nu neapărat de lux, cele mai folosite au fost drumurile terestre, ale căror trame respectau în bună parte traseele stabilite încă din perioadă romană. Acolo unde acestea nu pătrundeau, văile apelor asigurau de regulă legăturile

între așezări, constituindu-se în adevărate „rețele de comunicație”.

La Dunărea de Jos, în secolele IX-XII, mare parte a „mărfurilor” solicitate era asigurată de producția locală (existentă cu precădere în așezările urbane, dar nu numai). Vehicularea mărfurilor de lux (pentru care s-a încercat o enumerare) a fost posibilă datorită negustorilor, comercianților, categoriei celor înstăriți și, nu în ultimul rând, oamenilor bisericii, pe când circulația produselor necesare vieții cotidiene poate fi și contribuția meșteșugarilor (ca producători și vânzători) și a populației de rând. Legăturile economice și comerciale strânse între Imperiul bizantin și spațiul dobrogean își găsesc alți doi vectori determinanți în studiul amplu al problemei analizate: pe de o parte existența materialului sfragistic bizantin, pe de altă parte prezența și circulația monedelor bizantine.

Orașele de la Dunărea de Jos au fost în această perioadă cu precădere centre de tranzit pentru mărfurile vehiculate pe arterele comerciale pe al căror traseu sau ramificații erau dispuse și exportatoare de materii prime. O parte a produselor respective au fost absorbite de piața locală.

Situația existentă în secolele IX-XII se va schimba semnificativ în perioada următoare, când putem vorbi de o altă etapă a ansamblului economico-comercial și monetar în Marea Neagră, implicit în spațiul istro-pontic.

Mai puțin cunoscută pentru perioada anterioară evenimentelor pro-bizantine petrecute în anul 971, zona gurilor Dunării rămâne totuși, dincolo de aceste lacune, un teritoriu în care viața continuă să pulseze, în care diverse populații, tradiționale sau mai noi, și-au întemeiat așezări, unele cu un grad de dezvoltare suficient de mare încât să le permită susținerea unui corp de armată sau chiar o viață comercială prosperă. Pentru aproape două veacuri, începând cu ultimul sfert al secolului al X-lea, teritoriul dintre Dunăre, Munții Haemus și Marea Neagră va cunoaște multiple schimbări în plan politico-militar și, implicit, economic. Dobrogea, acum din nou cu întreg teritoriul parte integrantă a Imperiului bizantin, deși undeva la graniță, va cunoaște în evoluția sa perioade de progres și regres dictate de aceste caracteristici ale zonei, fenomene ce se vor reflecta în dezvoltarea economică a așezărilor existente, determinând apariția unor centre comerciale cu renume sau dispariția altora.

Din punct de vedere arheologic, secolul al IX-lea rămâne pentru mare parte a teritoriului istro-pontic slab reprezentat în descoperiri. Fără a intra în detalii, menționăm trei așezări ilustrative pentru perioada de început a evului mediu în Dobrogea, în care a fost înregistrată o locuire anterioară lui Ioan Tzimiskes: Dinogetia-Garvăn (debutând undeva la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul celui următor)¹, Capidava (începând cu veacul al IX-lea)² și Dorostolon-Silistra (cu o continuitate de viață neîntreruptă în secolele VII-X³; centru episcopal în a doua jumătate a veacului al IX-lea⁴). Sunt trei așezări din zone diferite ale Dobrogei, situate pe paliere diferite de dezvoltare, care puteau efectua un comerț cu amploare diferită, în funcție de numeroși factori (prezența sau influența

¹ ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 27.

² MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 42.

³ EAIVR 1996, p. 95.

⁴ ATANASOV 2007, p. 403.

bizantină, resursele naturale, progresul meșteșugurilor, cererea etc.). Probabil că acesta se desfășura cu precădere în interiorul lor sau între ele și așezările din apropiere. Un astfel de caz a fost observat în zona centrală a Dobrogei, unde putem constata un schimb de produse ceramice între așezarea de la Capidava și cea de la Pantelimonu de Sus⁵.

Nu cu mult timp în urmă, a fost cercetată, la sud de Valu lui Traian, o așezare de mari proporții, a cărei locuire a debutat în secolul al IX-lea și a luat sfârșit în prima jumătate a veacului al XI-lea⁶. Suprafața ei, numărul impresionant de complexe identificate și bogatul inventar existent (constând în vase ceramice fragmentare sau reîntregibile, împungătoare din os, fusaiole, ascuțitori din cărămidă, râșnițe, gresii, obiecte din os, fier și bronz, mărgelile etc.) ne-a relevat o așezare rurală dezvoltată din punct de vedere economic, ce putea concura, la acel moment, cu cele protejate de zidurile cetăților. Descoperirea unor ateliere și instalații meșteșugărești (trei cuptoare pentru reducerea minereului și a unuia pentru ars ceramica), a neobișnuit de numeroase obiecte ce trădează practicarea meșteșugului pielăriei, fac din așezarea respectivă un centru de producție (pentru obiecte din fier, ceramică, piele și articole de pielărie) și chiar de desfacere.

Existența comerțului extern poate fi, în acest stadiu al cercetărilor, mai mult presupusă. Prezența bizantină în nordul Dobrogei, la Lykostomion (Licostomo), post fortificat și bază navală de la gura brațului Chilia⁷, și la Noviodunum-Isaccea⁸, semnalată pentru veacul al IX-lea, precum și supravegherea țarmului de vest al Pontului de puterea constantinopolitană după anul 833, prin crearea themei Chersones⁹, sugerează o posibilă cale de menținere sau reluare a legăturilor comerciale între așezările din partea septentrională a teritoriului istropic și capitala Imperiului bizantin. Evident, dinamica acestora era fluctuantă, prezența bizantină pe țărmul vestic fiind încă inconstantă (în 896 p.Chr. aceștia pierd Mesembria și Lykostomion)¹⁰, și mult redusă comparativ cu situația de până în secolul al VII-lea, faptul datorându-se atât situației interne dificile din imperiu¹¹, cât și existenței primului Țarat bulgar în nordul Peninsulei Balcanice, care domina acum vechile rute comerciale de la sud de Dunăre, stânjenind circulația mărfurilor spre Bizanț¹². În acest context, trebuie menționat faptul că tocmai pentru impulsivitatea negoțului, dar și pentru asigurarea unor venituri

⁵ PARASCHIV-TALMAȚCHI 2010, p. 291.

⁶ CLIANTE *et alii* 2012, p. 294-295.

⁷ AHRWEILER 1966, p. 57, 87-90, 101; BARASCHI 1983, p. 15; BARASCHI 1981, p. 324; DAMIAN 2004, p. 286; OLTEANU, RUSU, ILIESCU 2010, p. 75.

⁸ MADGEARU 2007, p. 16 unde, pe baza descoperirii unui sigiliu, se menționează că în anii 860-870 aici a existat o autoritate bizantină.

⁹ TEODOR 1987, p. 14; BOLENSKY 2002, p. 184; MADGEARU 2007, p. 16 unde se menționează crearea themei Chersones în anul 841.

¹⁰ MADGEARU 2007, p. 17.

¹¹ PASCU, OLTEANU, TEODOR, ILIESCU 2010, p. 218-220.

¹² BREZEANU 2004, p. 184 unde se precizează că istoricul bizantin Mihail Attaleiates, atunci când înregistrează în scrierile sale revenirea imperiului la frontiera Dunării, o consideră un lucru bun deoarece anterior „Bulgaria [...] tăiașe aducerea mijloacelor de trai și a tuturor celorlalte mărfuri spre Bizanț”.

statului, la începutul veacului al IX-lea autoritățile de la Constantinopol mențin și duc mai departe tradiția armatorilor de nave, oferindu-le un împrumut cu un indice de 16,6 %¹³.

O altă legătură posibilă în această perioadă este cu centrele bizantine din nordul Mării Negre, ea fiind sugerată de descoperirea la Silistra a sigiliului unei autorități vamale bizantine de la Chersones¹⁴, sugerând o circulație a navelor între cele două orașe.

Secolul al IX-lea înregistrează și intrarea varego-rușilor în activitatea comercială desfășurată în Marea Neagră¹⁵, izvoarele narative consemnând o primă prezență a acestora la Constantinopol în 839¹⁶. Cu o activitate de tatonare la început, ei au înțeles repede avantajele oferite de drumul spre sud și nu au ezitat să râvnească la bogățiile marelui nod comercial bosforean, pe care îl vor ataca pentru întâia oară în 18 iunie 860 și de încă trei ori în veacul al X-lea¹⁷.

În drumul lor spre Constantinopol negustorii kievieni aveau grijă să nu se îndepărteze de coastă și făceau escale dese¹⁸, ceea ce îi putea aduce în contact cu populația din așezările dobrogene de pe coasta Mării Negre. Ruta sudică nu era singura cunoscută de aceștia, prezența lor fiind înregistrată, încă de la mijlocul veacului al IX-lea, pe Dunărea superioară, în orașele germane¹⁹, subînțelegându-se și un posibil contact cu așezările mai mari aflate pe malul drept al Dunării de Jos, precum Lykostomion și Dristra-Dorostolon, dar și cu altele mai mici decât acestea, însă suficient de dezvoltate din punct de vedere economic, încât să-și permită să achiziționeze, dar și să ofere, anumite categorii de mărfuri.

Dinspre sud soseau în așezările din teritoriul istro-pontic și negustorii bulgari, cu mărfuri produse în centrul fortificat de la Pliska, apoi și în cel de la Preslav²⁰, ca să le amintim pe cele mai mari, ambele orașe dezvoltând zone de producție și un comerț înfloritor, a căror contribuție în vehicularea mărfurilor în zona noastră, mai ales în secolul al IX-lea și în bună parte din cel următor, nu trebuie minimalizată.

În secolul al IX-lea, din multiple motive, se remarcă preferința pentru troc, agreat atât de negustorii arabi²¹, cât și de cei bizantini, fără a exclude folosirea monedei. Este relevantă, în acest sens, lipsa masei monetare din descoperirile de la Atena și Corint unde, după câteva decenii de cercetări, au fost înregistrate puține monede emise în acest veac²².

Lipsa izvoarelor narative referitoare la teritoriul Dobrogei pentru secolul al X-lea păstrează într-un con de umbră situația politico-administrativă a zonei, lăsând loc diverselor interpretări. Puținele informații, provenind din surse bizantine și cronici rusești, au împărțit cercetătorii în două grupuri, atunci când

¹³ KAPLAN 2010, p. 177-178.

¹⁴ DAMIAN 2004, p. 291.

¹⁵ BRĂȚIANU 1999, p. 209; OBOLENSKY 2002, p. 185.

¹⁶ OBOLENSKY 2002, p. 203.

¹⁷ OBOLENSKY 2002, p. 204, 206.

¹⁸ OBOLENSKY 2002, p. 54.

¹⁹ MADGEARU 2007, P. 22.

²⁰ EAST 1932, p. 335.

²¹ TEODOR 1985, p. 266.

²² OLTEANU, RUSU, ILIESCU 2010, p. 75.

vine vorba despre dominația lui, cu tot ceea ce înseamnă în forme clasice. Unii susțin că jumătatea de nord a fost sub stăpânire bizantină, parțial și cu linia Dunării și a litoralului, înainte de anul 971²³. Alții sunt de părere că pentru o anumită perioadă întreaga provincie (Dobrogea) s-a aflat numai sub autoritatea primului Țarat bulgar²⁴. Unul din textele care stau la baza acestor controverse provine din lucrarea *De administrando imperio*, întocmită la jumătatea secolului al X-lea de Constantin VII Porphyrogenitus, și descrie drumul de coastă urmat de ruși atunci când mergeau la Constantinopol: „[...] Apoi pornesc din nou și plutesc până la Selina, un braț al fluviului Dunărea. Până ce trec de brațul Selina, îi însoțesc pecenegii. Dacă marea aruncă o barcă pe țărm, ei descarcă toate lucrurile, spre a putea înfrunta pe pecenegi. De la Selina înainte nu se mai tem de nimeni, ci intră în țara bulgarilor, și ajung la Gura Dunării. De la Dunăre se îndreaptă spre Conopa, iar de la Conopa spre Constantia, apoi spre Varnas, iar de la Varnas plutesc spre râul Ditzina: toate acestea se află pe pământul Bulgariei”²⁵. Toponimele de origine bizantină din acest text, dar și din altele referitoare la așezările existente în secolele IX-X în Dobrogea, coroborate de unele descoperiri arheologice, ar reprezenta argumente pentru susținerea prezenței imperiului măcar pe o parte a acestui teritoriu²⁶, în caz contrar ele fiind schimbate, după cum s-a întâmplat în alte spații²⁷.

Evenimentele militare desfășurate la Dunărea de Jos în anii 968-971, finalizate cu victoria armatei bizantine condusă de împăratul Ioan Tzimiskes contra bulgarilor și rușilor, au readus pentru aproape două secole, cu scurte perioade de slăbire a ei, frontiera nordică a imperiului la Dunăre²⁸. Acest fapt a determinat refacerea rapidă a vechilor fortificații romano-bizantine de pe linia fluviului, precum și ridicarea a *fundamentis* a altora în puncte strategice, acțiune responsabilă desfășurată sub directă observație și cu aport deosebit din partea bizantinilor, după cum sugerează masivitatea unora dintre ele. Sub rezerva cercetărilor viitoare, presupunem că ea s-a făcut treptat, în funcție de importanța poziției pe limes (cele de la vadurile de trecere peste fluviu fiind probabil printre primele), și a durat până la începutul secolului al XI-lea p.Chr.

Arheologic, acțiuni de mai mare amploare au fost constatate la Axiopolis-Cernavodă (Hinog)²⁹, Capidava³⁰, Carsium-Hârșova³¹, Dinogetia-Garvăn³², unde

²³ DIACONU 1962, p. 1215-1235; BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 28-29; FLORESCU, CIOBANU 1972, p. 381-400; DIACONU 1972, p. 377-378; FLORESCU 1986, p. 171-177; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991a, p. 307-309; DAMIAN 1998, p. 180; RĂDULESCU, BITOLEANU 1998, p. 169; DAMIAN 2004, p. 313; ZBUCHEA 2010, p. 320-321.

²⁴ TĂPKOVA-ZAIMOVA 1970, p. 79-86; MADGEARU 2007, p. 19.

²⁵ *FHDR* II, p. 660-661.

²⁶ DIACONU 1977, p. 1894.

²⁷ OBOLENSKY 2002, p. 32, unde se menționează schimbarea toponimelor romane cu unele slave în Peninsula Balcanică.

²⁸ OBOLENSKY 2002, p. 233-238.

²⁹ BARNEA 1960, p. 76; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 40-42.

³⁰ DIACONU 1970a, p. 27-28, 48-49; FLORESCU, COVACEF 1988-1989, p. 240-244.

³¹ ARICESCU 1971, p. 356 și n. 15; PANAIT, RĂDULESCU, ȘTEFĂNESCU, FLAUT 1995-1996, p. 122-124.

³² BARNEA 1961, p. 31-32; ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 20, 30-31.

au fost evacuate dărâmăturile din perimetrul fortificațiilor, au fost curățate și reparate o parte a zidurilor, au fost refăcute porți și turnuri, au fost ridicate noi incinte cu suprafețe mai mici (cetatea mică de la Carsium-Hârșova) decât cele anterioare sau edificii cu pronunțat caracter militar.

Unele intervenții sau chiar noi amenajări este posibil să se fi făcut și la fortificațiile de la Sacidava-Rasova³³, Troesmis-Iglița (cetatea de vest)³⁴, Noviodunum-Isaccea³⁵, Aegyssus-Tulcea³⁶ și Nufăru-Ilganii de Jos (dispusă în oglindă cu cetatea Proslavita-Nufăru)³⁷, dar stadiul cercetărilor, mai restrânse sau aflate la început, ne determină să nu facem aprecieri asupra amplitudinii acestora³⁸.

În a doua jumătate a secolului al X-lea și la începutul celui următor apar noi fortificații pe malul drept al Dunării: Păcuiul lui Soare³⁹, Dervent⁴⁰, Cetatea Pătului⁴¹ și Proslavița-Nufăru⁴². Primele două au fost amplasate în colțul de sud-vest al Dobrogei, la 18 km în aval de capitala themei Paradunavon/Dristra Dorostolon-Silistra, a treia la sud de Axiopolis-Cernavodă, iar ultima a fost ridicată spre gurile Dunării, în partea de nord – nord-est a teritoriului danubiano-pontic, pe cel mai navigabil braț al deltei în acele timpuri. Existența instalațiilor portuare la Păcuiul lui Soare⁴³ și Nufăru⁴⁴ arată importanța acordată de bizantini noilor cetăți, ele urmând a avea roluri bine definite în structura frontierei. Prima, folosită ca bază navală, controla mișcarea ambarcațiunilor pe Dunăre, cu scopul de a proteja capitala themei bizantine⁴⁵. Totodată, de aici s-ar fi putut interveni rapid dacă vadul de la Dorostolon-Ostrov ar fi fost folosit pentru o trecere a trupelor inamice, venite dinspre Câmpia Română. A doua, unde se presupune că a existat un comandament bizantin⁴⁶, putea fi un avanpost în apărarea cetăților din nordul Dobrogei, poate a acelor puncte de schimb a mărfurilor amintite de Sviatoslav, anterioare anului 971, destul de atractive pentru eventualii prădători. Cetatea de la Nufăru a fost și ea amplasată în dreptul unui vad ce face legătura cu

³³ ARICESCU 1971, p. 356; DIACONU 1973-1975, p. 202-203.

³⁴ BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 80; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010a, p. 187-189; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010b, p. 442.

³⁵ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 55-58.

³⁶ VASILIU, MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984, p. 149-150; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010a, p. 299, 308.

³⁷ BARASCHI, MOGHIOR 1979, p. 189-191; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 61.

³⁸ Acum câteva decenii, se presupunea că în rândul fortificațiilor refăcute și reutilizate cu această ocazie se aflau și cele de la Beroe-Piatra Frecăței și Arrubium-Măcin (BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 80). Sintetizarea rezultatelor cercetărilor, am putea spune încă restânse, a dus la observația că în cazul acestora nu poate fi susținută deocamdată refacerea zidurilor și instalarea de garnizoane (MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010a, p. 141, 269, 273-274).

³⁹ DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 23.

⁴⁰ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 37-39.

⁴¹ DIACONU 1973-1975, p. 203; FLORESCU 1986, p. 173.

⁴² DAMIAN, VASILE, STĂNICĂ, BĂNĂSEANU, SAMSON 2007 (2008), p. 108-111.

⁴³ DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 38-40.

⁴⁴ DAMIAN, ANDONIE, VASILE 2000, p. 67-68; DAMIAN, VASILE, STĂNICĂ, BĂNĂSEANU, SAMSON 2007 (2008), p. 110.

⁴⁵ DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 24.

⁴⁶ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 65.

delta, dublându-și astfel rolul de amortizare a pericolelor. În timp, poate în perioade de liniște sau după decăderea unor centre economice apropiate, ea a preluat o parte a mărfurilor ce tranzitau zona, după cum o dovedesc descoperirile arheologice⁴⁷.

Suprafața restrânsă a unora dintre acestea a dus la presupunerea că au fost doar mici fortărețe, simple forturi de supraveghere a frontierei (Derwent, Rasova, Cetatea Pătului și Aegyssus-Tulcea)⁴⁸. Spre deosebire de ele, celelalte au dezvoltat așezări reprezentative din punct de vedere economic la Dunărea de Jos, ceea ce le va conferi caracterul de așezare urbană, bineînțeles cu trăsăturile specifice regiunii, cât și ale dispunerii într-o zonă de graniță depărtată de modelul marilor centre ale imperiului și predispusă atacurilor migratorilor. La dezvoltarea lor o contribuție importantă își vor aduce porturile, teoretic instalații obligatorii pentru o cetate dispusă pe linia unui fluviu care secole în șir a reprezentat o axă de pătrundere spre centrul continentului european, dar și o rută comercială.

Existența instalației portuare pentru secolele X-XII este dovedită arheologic, la Păcuiul lui Soare și Nufăru. La Axiopolis-Cernavodă au fost semnalate construcții din lemn, urmele unei probabile schele⁴⁹. La Capidava cercetările arheologice au scos la lumină o parte a instalației portuare din perioada antică (secolele II-IV)⁵⁰, refolosită în secolele IX-XI, pentru ca ulterior cheul să fie utilizat doar ocazional⁵¹. La Carsium-Hârșova, pe baza amenajărilor vizibile în zona portuară și a descoperirii unor tegule cu ștampila flotei dunărene Classis Flavia Moesica, a fost presupusă existența portului antic (secolele II-VI), medieval timpuriu și a celui genovez (secolul al XIII-lea p.Chr.)⁵². Cercetările de specialitate, începute în anul 2012, au adus date noi referitoare la instalația portuară utilizată „la sfârșitul antichității și începutul evului mediu”, scoțând la lumină amprentele a 18 găuri de pari (cu grosimea „de la 8-10 cm până la 15-20 cm”)⁵³. În acest stadiu incipient al cercetărilor încadrarea lor cronologică este provizorie, autorii descoperirii considerând că aparțin instalației antice⁵⁴. În acest caz, rămâne de urmărit descoperirea portului medieval timpuriu (secolul al XI-lea), eventual existența unei posibile schele, ca la Axiopolis-Cernavodă. Aceasta, mai ales dacă în timp prima opțiune nu va putea fi demonstrată arheologic, cu atât mai mult cu cât descoperirile din spațiul *intra muros* au scos la iveală obiecte ajunse aici pe cale comercială din zone îndepărtate ale Imperiului bizantin și din nordul Mării Negre⁵⁵.

Din nefericire, pentru multe dintre fortificațiile ce străjuiau malul drept al

⁴⁷ BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 237-277; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984, p. 363-374; DAMIAN 1996, p. 187-194.

⁴⁸ BARASCHI 1991, p. 134.

⁴⁹ BARASCHI 1991, p. 142.

⁵⁰ MATEI 1987, p. 95-101; MATEI 1988-1989, p. 121-141.

⁵¹ TALMAȚCHI 2000 (2001), p. 37-38, n. 30.

⁵² CIOBANU 1970, p. 26, 28; MATEI 1991, p. 152; CHIRIAC, NICOLAE, TALMAȚCHI 1998, p. 141, 149-150; TALMAȚCHI 2000 (2001), p. 36.

⁵³ NICOLAE *et alii* 2013, p. 65-66. Săpăturile în acest sector au fost efectuate de C. Nicolae și V. Bodolică.

⁵⁴ NICOLAE *et alii* 2013, p. 66.

⁵⁵ PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, p. 102-115.

Dunării în secolele X-XII nu beneficiem de informații sigure că ar fi avut instalație portuară. Existența celei antice (care poate era folosită și acum/în această perioadă⁵⁶) la unele dintre ele și atingerea unui nivel urban al dezvoltării de o parte a lor, au dus la presupunerea că aceste așezări riverane aveau fie porturi⁵⁷ fie schele (σκάλαι) din lemn. Pentru ultima variantă este posibil să se fi optat și în cazul așezărilor de pe țărmul de vest al Mării Negre care funcționau pe amplasamentele cetăților antice Tomis⁵⁸ și Callatis⁵⁹, solicitate de dezvoltarea flotei bizantine în timpul împăratului Roman I Lekapenos⁶⁰. De altfel, după colmatarea în repetate rânduri a porturilor de la Constantinopol, mergând până la închiderea celui teodosian, în Propontida, în veacul al X-lea, metoda scârilor de lemn perpendiculare pe mal și a debarcaderelor paralele cu ele va fi utilizată fără rezerve chiar în capitala imperiului⁶¹, acestea aflându-se și pe traseele rutelor maritime cu rol de apărare și control⁶².

Din sursele narative ce reflectă situația existentă la Dunărea de Jos în perioada amintită puține sunt informațiile care conțin numele așezărilor, ele nefiind de regulă însoțite de precizări privind existența unor instalații portuare. Când este menționat, toponimul respectiv se află în context politic (evenimente, nume de șefi locali sau de reprezentanți ai administrației bizantine) sau economic.

Toponimele menționate pentru secolul al X-lea sunt cele amintite mai sus, în descrierea drumului de coastă al rușilor către Constantinopol (Selina, Conopa și Constantia⁶³, din care doar ultimul pare a aparține unei localități, adică anticului Tomis)⁶⁴ și Pereiaslaveț, menționat în Cronica lui Nestor⁶⁵. Pentru secolul al XI-lea p.Ch. doar Vicina (neidentificată încă în teren⁶⁶) apare în „Alexiada” Annei Comnena, ca oraș stăpânit de un conducător „mai de seamă” al celor „care locuiesc la Dunăre”⁶⁷. În veacul următor apar Vicina („...un oraș înfloritor cu locuri deschise, cu câmpuri roditoare și culturi cerealiere”), Garvăn-Dinogetia (care ar fi fost cucerită de cumani în 1148), probabil Nufăru și Chilia⁶⁸. Acestea li se adaugă, pentru zona Dunării de Jos, capitala themei Paradunavon, Dorostolon-Silistra, prezentă în izvoarele scrise în toată această perioadă⁶⁹, ca un „oraș vestit

⁵⁶ BARASCHI 1991, p. 142.

⁵⁷ DIACONU 1986, p. 225.

⁵⁸ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991a, p. 304-305, 308; portul de aici își încetase activitatea în a doua jumătate a secolului al VII-lea p.Ch. cf. ATANASIU-GĂVAN 2006, p. 21.

⁵⁹ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1995-1996, p. 289-290.

⁶⁰ MADGEARU 2007, p. 18.

⁶¹ BARASCHI 1991, p. 142; KAPLAN 2010, p. 178.

⁶² DAMIAN 2004, p. 287.

⁶³ Forma „Constanteia” o întâlnim la Georgios Cedrenos, posibil tot pentru Tomis sau o altă fortăreață de „dincolo de Istru”, *FHDR* III, p. 141.

⁶⁴ *FHDR* II, p. 660-661.

⁶⁵ POPA-LISSEANU 1935, p. 73-76.

⁶⁶ Cu precădere, două sunt așezările cu care Vicina a fost identificată în bibliografia de specialitate, Păcuiul lui Soare și Noviodunum-Isaccea. Vezi în acest sens DIACONU 1970b, p. 275-295; DIACONU 1976, p. 428-435, inclusiv trimerterile bibliografice; BARASCHI 1981, p. 314, nota 18; BOTZAN 1992, p. 61-73.

⁶⁷ *FHDR* III, p. 89.

⁶⁸ BARASCHI 1981, p. 316-319. De remarcat că Vicina apare în două itinerarii comerciale.

⁶⁹ BARASCHI 1981, p. 313-316.

dintre cele așezate lângă Istru”, care avea „două fortărețe”⁷⁰, precum și străzi largi, piețe numeroase și resurse abundente⁷¹.

Alte mențiuni sunt la modul general: „80 cetăți pe Dunăre”⁷² (a doua jumătate a secolului al X-lea p.Chr.); „mai mult de zece orașe (πόλεις) și ... nu mai puțin de cinci sute de sate (κώμαι)”⁷³ (sfârșitul secolului al X-lea - începutul secolului al XI-lea); „cetățile de la Dunăre”⁷⁴ (secolul al XI-lea); „orașele paristriene”⁷⁵ (secolele XI-XII) sau „orașele de la Dunăre”⁷⁶ (secolul al XII-lea). Chiar și așa ele reflectă o frescă aproximativă a zonei, referitoare la densitatea așezărilor la un anumit moment sau la gradul de dezvoltare atins de ele. În ce măsură ea se regăsește în constatările arheologice, urmează să vedem.

Obiectele produse într-un atelier meșteșugăresc cunosc o arie mai mică sau mai mare de comercializare, dată, în general, de calitatea lor. Aceasta este strâns legată de nivelul tehnic și estetic atins de meșteșugarii atelierului de prelucrare, nivel impus adesea de gradul de dezvoltare a societății, respectiv comunității, în care acesta funcționează. La Dunărea de Jos, în secolele X-XII, mare parte a „mărfurilor” solicitate era asigurată de producția locală (existentă cu precădere în așezările urbane, dar nu numai), obiectele de lux și cele specifice zonelor îndepărtate ajungând aici, în general, prin intermediul negustorilor. Fără îndoială că o bună parte a cetăților/orașelor și satelor amintite în cronicile bizantine și rusești au dezvoltat zone meșteșugărești, ce au făcut din ele centre comerciale și de producție, unele de o amploare deosebită, cum se pare că a fost Pereiaslavețul de pe Dunăre.

Descoperirile din săpăturile arheologice confirmă, de altfel, existența acestor „cartiere” meșteșugărești și a activității comerciale în teritoriul așezărilor din perioada respectivă, evident ambele cu dinamică diferită de la un caz la altul. La Păcuilui lui Soare sunt prezente numeroase elemente care sugerează existența unui atelier în care erau confecționate, din plumb, diverse podoabe și accesorii vestimentare, activitate presupusă și în alte așezări de la Dunărea de Jos (Isaccea, Tzar Asen)⁷⁷. Totodată, obiecte care provin din același tipar, dar descoperite la Tzar Asen și Dinogetia-Garvăn⁷⁸, sugerează existența schimburilor comerciale între cele două centre. Apariția unor unelte specifice⁷⁹ și a trei tipare de bronz la Păcuilui lui Soare a dus la ipoteza prezenței unor specialiști în realizarea obiectelor de podoabă⁸⁰, iar descoperirea la Dinogetia-Garvăn a unei podoabe realizată dintr-o foiță de aur pe unul din tiparele apărute la Păcuilui lui Soare pare

⁷⁰ FHDR III, p. 101. În teren a fost identificată, momentan, doar o fortificație.

⁷¹ În tratatul de geografie elaborat de arabilul Sharif al-Idrisi, *apud* BARASCHI 1981, p. 316.

⁷² POPA-LISSEANU 1935, p. 71.

⁷³ BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 90.

⁷⁴ FHDR III, p. 159.

⁷⁵ FHDR III, p. 155, 163, 225, 227.

⁷⁶ BARASCHI 1981, p. 314, n. 21.

⁷⁷ DAMIAN 1992, p. 309-321, n. 61.

⁷⁸ DAMIAN 1992, p. 318, 321 unde este menționată și posibilitatea existenței unor specialiști itineranți.

⁷⁹ DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 167.

⁸⁰ DIACONU 1987, p. 119.

să confirme o activitate comercială între cele două așezări⁸¹. Prelucrarea aramei, bronzului, plumbului și argintului este dovedită, iar a aurului presupusă, și în așezarea de la Dinogetia-Garvăn⁸². De aceasta, dar și de cele de la Nufăru, Tulcea, Isaccea, Greci, Păcuiul lui Soare și Silistra, se leagă și comercializarea mercurului necesar în atelierul bijutierului pentru aurirea obiectelor de podoabă⁸³, după cum o dovedește descoperirea vaselor sferoconice în care era transportat (la Nufăru există un depozit cu peste 20 de astfel de vase⁸⁴). Apariția unor obiecte (cruciulițe, pandantive etc.) la Ostrov (jud. Tulcea), Isaccea, Oltina, ca și în alte părți de pe teritoriul Dobrogei⁸⁵, arată și o solicitare de astfel de produse „autohtone”, din partea populației locale, probabil acea categorie cu o putere financiară mai redusă. Prelucrarea fierului, uneori cu toate etapele pe care le presupune până la obținerea produsului final, a fost atestată în numeroase așezări din teritoriul danubiano-pontic. La Păcuiul lui Soare și Gura Canliei lupele și cantitatea semnificativă de zgură de fier apărute susțin existența acestei activități⁸⁶, la Capidava și Oltina au fost identificate ateliere⁸⁷, la Dinogetia-Garvăn o „casă”⁸⁸ de fierar, iar la Valu lui Traian au fost descoperite cuptoare pentru topit minereul⁸⁹. La Dinogetia-Garvăn și Păcuiul lui Soare au fost semnalate obiecte sau ateliere pentru prelucrarea osului și a cornului⁹⁰, precum și ateliere de țesut⁹¹. Acestea sunt doar câteva exemple care pot sugera o îmbunătățire a nivelului tehnologic în unele domenii de activitate și, ca atare, o producție sporită care să poată asigura necesarul unei comunități, al teritoriului de influență și, probabil mai rar, solicitările unei „clientele” din afara zonei deservite în mod regulat. Pentru circulația unor produse la distanțe mai mari au fost evocate deja mai sus două situații (Dinogetia-Garvăn/Tzar Asen, respectiv Dinogetia-Garvăn/Păcuiul lui Soare), evident aceste cazuri nefiind singulare. În ce privește necesarul local și al comunităților din teritoriul de influență el se subînțelege atâta timp cât în tot acest areal apar unelte pentru diverse îndeletniciri sau chiar meșteșuguri, arme, podoabe și alte obiecte uzuale unei gospodării, fără a neglija faptul că unele puteau fi produse chiar de proprietar. Cele mai abundente produse ale perioadei sunt vasele ceramice. Pentru evul mediu timpuriu în teritoriul istro-pontic practicarea olăritului la nivel de meșteșug este dovedită la Dinogetia-Garvăn (prin descoperirea a trei cuptoare de ars ceramica și a unor ateliere, din secolele

⁸¹ DIACONU 1987, p. 120; OLTEANU 2010, p. 236-238.

⁸² ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 78-80.

⁸³ ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 80; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984a, p. 363-374; CUSTUREA 2000, p. 49-50.

⁸⁴ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984a, p. 363.

⁸⁵ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984b, p. 243-246; CUSTUREA 2000-2001, p. 584-585; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, STĂNICĂ, POLL 2008, p. 314; CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009, p. 485-492; CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, p. 135-148.

⁸⁶ DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 167; IRIMIA 1981, p. 117.

⁸⁷ FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 141; CUSTUREA *et alii* 2010, p. 131.

⁸⁸ ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 42, 72.

⁸⁹ CLIANTE *et alii* 2012, p. 294-295.

⁹⁰ ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 88; DIACONU 1987, p. 119.

⁹¹ ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 119-121; DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 173.

X-XII)⁹², la Nufăru (trei cuptoare de ars vase, două datate în secolele X-XI și unul la sfârșitul veacului al XI-lea și începutul celui următor)⁹³, Noviodunum-Isaccea (un cuptor din secolele X-XI)⁹⁴, Carsium-Hârșova (două cuptoare de ars vase datate în a doua jumătate a secolului al XI-lea și la începutul celui următor)⁹⁵, Capidava⁹⁶, Păcuiul lui Soare (un cuptor care a funcționat la mijlocul secolului al XI-lea)⁹⁷ și în așezarea de pe dealul Bugeac (un cuptor din secolele IX-X)⁹⁸. Descoperirea unei ștampile din bronz pentru marcat amfore sferoidale la Isaccea a dus la presupunerea funcționării aici, în secolul al XI-lea, a unui atelier în care se produceau astfel de vase, probabil de un olar grec venit din Bizanț⁹⁹. O ștampilă similară, dar cu altă legendă, a fost semnalată și la Păcuiul lui Soare¹⁰⁰.

Ariile de comercializare a produselor ceramice de uz comun din „centrele de olărie” menționate mai sus le vom contura luând în calcul compoziția pastei din care au fost confecționate vasele și existența mărcii de olar pe fundul acestor recipiente¹⁰¹.

În așezarea de la Dinogetia-Garvăn a fost semnalat un număr mare de vase cu marcă a căror pastă are în compoziție calcar alb¹⁰², rocă considerată specifică acestei zone. Pentru perioada în care centrul respectiv a fost activ, vase cu marcă și calcar alb în pastă mai întâlnim la Isaccea, Iglița (astăzi Turcoaia), Ostrov (jud. Tulcea), Basarabi (astăzi Murfatlar), Mangalia și Păcuiul lui Soare¹⁰³ pe teritoriul Dobrogei, iar în Moldova la Hlincea și Iași¹⁰⁴. La Noviodunum-Isaccea calcarul este însoțit de cochilii de melci pisate, fapt observat și în cazul unui vas de la Iglița-Turcoaia, dar neîntâlnit la recipientele de la Dinogetia-Garvăn unde, printre numeroasele tipuri de degresant semnalate (calcar, scoici pisate, șist de Bugeac sau cuarțit, cioburi sfărâmate), cochiliile de melci pisate nu-și află locul. Această observație, ca și prezența la Iglița-Turcoaia a încă trei vase cu marcă, a căror pastă are în compoziție doar cochilii pisate, ne determină să presupunem că între așezarea de aici și centrul de olari de la Noviodunum-Isaccea exista un schimb de mărfuri.

Fenomenul comercializării vaselor cu marcă la distanțe mai mici sau mai mari poate fi demonstrat, mai ales că mare parte din aceste descoperiri corespund

⁹² ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 127-129.

⁹³ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998a, p. 81.

⁹⁴ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991b, p. 60, n. 6.

⁹⁵ PANAIT, RĂDULESCU, ȘTEFĂNESCU, FLAUT 1995-1996, p. 133; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009, p. 429, 433.

⁹⁶ FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 247.

⁹⁷ BARASCHI 1974, p. 461-472; DIACONU 1987, p. 117.

⁹⁸ BARASCHI, PAPASIMA 1977, p. 591-595.

⁹⁹ STĂNICĂ 2007, p. 515-520.

¹⁰⁰ BARASCHI 1973, p. 541-544.

¹⁰¹ PARASCHIV-TALMAȚCHI 2006, p. 22-57; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2008, p. 43-56.

¹⁰² ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 134, 174.

¹⁰³ BARNEA 1959, p. 905; BARNEA 1962, p. 355-356; DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 71; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1977-1978, p. 233; PARASCHIV-TALMAȚCHI, STĂNICĂ 2005-2006 (2007), p. 287; PARASCHIV-TALMAȚCHI, STĂNICĂ 2007, p. 313-334.

¹⁰⁴ PETRESCU-DÎMBOVIȚA, WIENCKIEVICI, ZAHARIA, ZAHARIA 1953, p. 317-318; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2006, p. 54.

și din punct de vedere cronologic, și de prezența unor astfel de recipiente, lucrate din caolin (tip de lut prezent în Dobrogea în zona central-nordică), atât în sud-vestul Dobrogei (Păcuiul lui Soare și Satu Nou), cât și în sudul (Sultana) și estul (Chiscani și Platonești) Munteniei, dar și în teritoriul intra-carpatic (la Brașov)¹⁰⁵. Și vasele fără marcă lucrate din caolin, descoperite în teritoriul dintre Prut și Nistru, sunt considerate ca provenind din zona Dunării de Jos¹⁰⁶.

Interesantă este, pentru demersul nostru, și răspândirea urcioarelor cu marcă de olar. Prezentă printr-un singur exemplar pe teritoriul dunăreano-pontic (la Istria¹⁰⁷), această categorie ceramică este mai bine reprezentată în arealul sudic și în cel intra-carpatic, fapt ce a lăsat loc presupunerii unei origini balcanice. Urcioare, modelate din pastă fină și arse oxidant, au fost confecționate și la Nufăru, în secolele X-XI, după cum ne dovedește descoperirea unui cuptor de ars vase, care încă păstra în el 15 exemplare¹⁰⁸.

Un alt element luat în calcul atunci când s-a urmărit comercializarea ceramicii de uz comun a fost decorul. În a doua jumătate a secolului al X-lea apare, în Dobrogea, ornamentul făcut cu roțița dințată, care va cunoaște, în prima jumătate a veacului următor, o largă răspândire în așezările plasate în partea nordică a teritoriului respectiv¹⁰⁹. Apariția rară a unor astfel de vase în sudul provinciei a lăsat loc presupunerii că ele au ajuns aici pe cale comercială¹¹⁰.

Oricum, dincolo de acești factori, mai mult sau mai puțin viabili, nu trebuie neglijată posibilitatea ca unele dintre aceste vase, aflate la distanță de centrul de producție, să fi ajuns în locul de descoperire ca „ambalaj” pentru hrana sau ca recipient pentru apa unui individ ce a fost nevoit să parcurgă un drum mai lung sau chiar al altei mărfi.

Am făcut această expunere pentru a reflecta circulația mărfurilor în spațiul relativ apropiat centrului de producție. Că o parte a produselor meșteșugărești au ajuns pe aceste piețe și prin intermediul comerțului naval nu poate fi negat, acest lucru fiind sugerat chiar de poziția geografică a așezărilor în care au fost descoperite, majoritatea plasate în apropierea Dunării sau a unor râuri ce se varsă în aceasta.

Alături de ceramica de uz comun, mai grosieră, în așezările medieval timpurii din Dobrogea, întâlnim și ceramică de import, de o calitate superioară, constând în urcioare, căni, oale, cești, castroane, străchini, farfurii și amfore. O parte a lor au corpul smălțuit, uneori prezentând ornamente în relief sau decor zoomorf, altele decor în tehnica sgraffito. Deși confecționarea vaselor cu smălț (mai ales verde-oliv) este presupusă și local (fără a fi dovedită încă), totuși o anumită parte a vaselor respective prezintă un nivel ridicat de specializare, se pare neatins de olarii de la Dunărea de Jos. Acest segment al categoriei respective

---

¹⁰⁵ MITREA, ANGHELESCU 1959, p. 538; HARTUCHE, ANASTASIU, BROSCĂȚEAN 1967, p. 145; POP 1968, p. 11; DIACONU, BARASCHI 1974, p. 389; COMȘA 1985, p. 93-104; MITREA 1988, p. 112, 114; MATEI, COMAN 1999, p. 86.

¹⁰⁶ POSTICĂ 1994, p. 103.

¹⁰⁷ FIEDLER 1992, Taf. 18/7.

¹⁰⁸ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998, p. 81.

¹⁰⁹ BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 252.

¹¹⁰ OLTEANU 2010, p. 236-238.

reprezintă o dovadă a existenței circulației materialului ceramic și la distanțe mai mari, vasele fiind aduse aici mai ales din centrele Imperiului bizantin¹¹¹, incluzându-le pe cele ale fostului Țarat bulgar (Preslav).

Ceramica cu angobă aurie, cu o prezență discretă în siturile dobrogene (în nivelurile încadrate cronologic în secolele XI-XII), reprezintă o altă categorie ajunsă la Dunărea de Jos pe căi comerciale. Ea a fost descoperită la Nufăru, Dinogetia-Garvăn, Hârșova, Capidava, Păcuiul lui Soare¹¹² și Oltina¹¹³. Prezența ei consistentă în situri aflate la sud de Munții Balcani ar sugera confecționarea acesteia în centre sud-balcanice¹¹⁴, respectiv o pătrundere în zona Dunării de Jos făcută prin intermediul comerțului naval (toate descoperirile din Dobrogea provin din situri aflate pe malul drept al Dunării). Raritatea acesteia se poate datora probabil și greutateii transportării vaselor (cu pereți subțiri) la distanță, implicit unui preț pe măsură¹¹⁵.

Ouăle din lut smălțuite și amforele sunt alte două categorii ceramice pătrunse în așezările dobrogene majoritar pe căi comerciale. Dacă cele din urmă se întâlnesc în cantități semnificative în aproape toate așezările de pe malul Dunării și de pe țărmul Mării Negre, dar nu numai, primele au o prezență foarte redusă. Ouă smălțuite și ornamentate cu acolade galbene pe un fond închis au fost descoperite la Dinogetia-Garvăn, Isaccea, Nufăru și Hârșova (pe linia Dunării), iar pe țărmul mării, în Bulgaria, la Varna¹¹⁶. Ateliere în care au fost produse ouă din lut ars smălțuite au fost descoperite în Kiev și în apropierea acestuia, existența lor în alte teritorii fiind pusă pe seama legăturilor comerciale cu aceste centre paterne¹¹⁷.

Pe ansamblu, centrele de proveniență ale acestor produse venite pe căi comerciale (navale sau terestre) erau fie în nordul Mării Negre (Chersones, Sarkel-Belaja Veja sau, mai în interiorul teritoriului, Kiev), fie spre sud, în Imperiul bizantin (Constantinopol sau altele)¹¹⁸. În general, ele erau aduse fie ca bunuri de lux, fie serveau la transportul unor produse (spre exemplu amforele¹¹⁹).

Alături de ceramică, întâlnim și piese de podoabă (inele, cercei, pandantive, brățări de aur și argint, mărgelile și brățări de sticlă) sau cu caracter religios (cruce-relicvar de aur împodobită în tehnica filigranului și cu pietre semiprețioase, cruciulițe de bronz, medaloane în email cloisonné cu reprezentări religioase,

¹¹¹ VÎLCEANU 1962, p. 382-384; DAMIAN 1996, p. 188-189; THEODORESCU 2002, p. 137-139.

¹¹² ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 271-274; DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 113-115; BARASCHI 1989a, p. 187-198; DAMIAN *et alii* 2007 (2008), p. 118; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, p. 103-107.

¹¹³ Material inedit.

¹¹⁴ BARASCHI 1989a, p. 196; BORISOV 1989, p. 220.

¹¹⁵ BORISOV 1989, p. 216, unde se menționează repararea cu plumb a unor astfel de vase descoperite la Djadovo și Preslav.

¹¹⁶ PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, p. 108-109.

¹¹⁷ RYBAKOV 1948, p. 362; ARBMAN 1948, p. 437; ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 327.

¹¹⁸ BARNEA 1954a, p. 516, 527; BARNEA 1955, p. 3; VÎLCEANU 1962, p. 382-384; DIACONU, STĂNESCU 1970, p. 288 și n. 46-48; BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 282; BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 243.

¹¹⁹ BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 261-271.

iconițe din steatit sau chihlimbar, diptic miniatural din argint aurit, medalion din gresie) aduse din atelierele bizantine, rusești, bulgărești și central europene (la Dinogetia-Garvăn, Noviodunum-Isaccea, Nufăru, Piatra Frecăței, Păcuiul lui Soare, Oltina)¹²⁰, mătase brodată cu fir de aur de origine bizantină (la Dinogetia-Garvăn)¹²¹, accesorii vestimentare din nordul Mării Negre, Imperiul bizantin și, probabil, Orientul asiatic (nasturi globulari, ovali sau în formă de pară; ace de metal; catarama și ornamente de curea; aplice)¹²², obiecte din bronz sau os din stepele Rusiei¹²³, fusaiole din zona Kievului (la Nufăru, Dinogetia-Garvăn, Hârșova, Păcuiul lui Soare)¹²⁴ etc.

Astfel de produse se vehiculau pe tot cuprinsul Imperiului bizantin sau între acesta și diferite regiuni, la circulația mărfurilor la distanță contribuind atât negustorii bizantini, cât și cei ruși, arabi și europeni. Din porturile în care marfa a ajuns urma a fi preluată de negustorii și comercianții „locali”.

Dacă pentru secolele XI-XII se evidențiază prin descoperirile arheologice existența unui comerț activ în așezările de la Dunărea de Jos, pentru perioada anterioară relevant este pasajul din *Cronica* lui Nestor, fără de care ar fi fost greu de imaginat o viață economică atât de intensă în zonă, în condițiile în care teritoriul istro-pontic nu mai beneficia pe linia litoralului de cetățile cu mari porturi funcționale în perioadă antică.

Datorită cronicii ruse știm despre existența la Dunărea de Jos a unui nod comercial, Pereiaslaveț (neidentificat încă în teren¹²⁵), menționat într-o scrisoare a cneazului de la Kiev, Sviatoslav, ajuns în zonă cu prilejul evenimentelor din 969-971. După cum reiese din epistolă, Pereiaslaveț era o „cetate” aflată „la Dunăre”, pe care Sviatoslav o dorea „centrul țării” sale și despre care preciza că „Acolo se adună toate bogățiile: din Grecia¹²⁶ aur, pavoloci¹²⁷, vin și diferite fructe; din Boemia și Ungaria argint și cai; din Rusia, blănuri și ceară și miere și sclavi”¹²⁸.

O frescă a comerțului practicat în veacul al X-lea, pe o arie mai largă ce includea și litoralul vestic al Pontului, ne este oferită de opera împăratului bizantin Constantin al VII-lea Porfirogenetul (905-959), *De Administrando Imperio*. Sunt descrise aici pregătirile făcute de kievieni pentru expediția sudică, adică jumătatea inferioară a drumului nord-sud „de la varegi la greci”, ce consta într-un convoi comercial compus de regulă din cneaz, suita acestuia și numeroși negustori nordici și ruși, care își duceau bărcile cu mărfuri la Constantinopol¹²⁹.

---

¹²⁰ BARNEA 1961, p. 50; ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967, p. 302-325; BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 305-315; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1977-1978, p. 238; TOPOLEANU 1988, p. 311-317; TEODOR, DUMITRIU 2000, p. 38-41, 63-65; DUMITRIU 2001, pl. 104-105; THEODORESCU 2002, p. 132-137; OLTEANU 2010, p. 238; STRATULAT, IAȚCU 2011, p. 40-42, 88-89.

¹²¹ BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 300.

¹²² BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 300-305.

¹²³ BARNEA 1955, p. 10.

¹²⁴ BARNEA 1954b, p. 197-198; DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 170, 172-173; .

¹²⁵ Vezi propuneri pentru localizarea acestuia la BARASCHI 1989b, p. 55-56, 60, 66-68; MADGEARU 2007, p. 76-78.

¹²⁶ A se citi Bizanț.

¹²⁷ A se citi țesături.

¹²⁸ POPA-LISSEANU 1935, p. 73-74.

¹²⁹ RIASANOVSKY 2001, p. 55-57.

Convoiul pornea de la Kiev în luna iunie și, dacă beneficia de vreme favorabilă, ajungea la destinație după aproape șase săptămâni. Pentru realizarea acestui drum erau folosite bărci noi (monoxyle), aduse la Kiev încă din luna aprilie, unde erau echipate cu lopeți și inele, care după ce ajungeau la gurile Niprului, pentru călătoria pe mare, erau înzestrate cu vele, catarge și cârme¹³⁰. Mărfurile, strânse pe parcursul iernii și al primăverii, proveneau din teritoriile triburilor slave supuse cneazului de la Kiev, la care se adăugau cele aduse de negustorii din Novgorod, Liubeci, Cernigov și Vișgorod¹³¹.

Nu întotdeauna expedițiile rușilor spre sud aveau un scop comercial. Între 860 și 1043 aceștia au atacat în câteva rânduri atât capitala imperiului, cât și alte orașe. În anul 911, între bizantini și ruși a fost semnat la Constantinopol primul tratat (dintr-o serie ce va continua până în veacul al XI-lea), care, deși a fost încheiat în urma unor conflicte, viza în principal comerțul și reguli legate de prezența negustorilor ruși în capitala imperiului¹³². Înțelegerile comerciale preponderente și în tratatele următoare arată importanța acordată de kievieni comerțului, mai ales aceluia cu Bizanțul, dar și cu orașele din granițele imperiului, precum și dorința acestora de a beneficia de măsuri de protecție și tratamente preferențiale.

Marele oraș, prin fastul deosebit, atrăgea în orbita lui negustori de toate neamurile, cu marfă din numeroase colțuri ale lumii, constituindu-se într-un adevărat nod comercial internațional pentru acele vremuri. Veneau aici comercianți nordici, ruși, chazari, central-europeni, iberici, italieni, arabi, toți alăturându-se cu marfa lor negustorilor „locali”, constantinopolitani sau balcanici. Această acumulare de mărfuri, tehnici și idei a dus la crearea unor adevărate cartiere meșteșugărești și de comercianți, la atingerea unui nivel înalt de dezvoltare în privința unor meșteșuguri, precum și a activităților cu care acestea se întrepătrund și fără de care nu pot exista. Noua situație a făcut necesară, în secolul al X-lea (în 912, în timpul lui Leon VI, sau mai târziu după 963, sub împăratul Nichifor Phokas), promulgarea unui edict, cunoscut sub numele de „Cartea Eparhului” sau „Cartea Prefectului”, prin care, alături de îndatoririle guvernatorului capitalei, pentru prima dată în legislația imperiului, erau stabilite în scris reglementări privitoare la unele bresle¹³³. O scurtă prezentare a lor în economia lucrării noastre este solicitată de necesitatea de a cunoaște ce însemna în perioada respectivă artizanatul și comerțul în orașul sub influența și subordinea căruia regiunea Dunării de Jos s-a aflat aproape pe tot parcursul secolelor IX-XII. Existau aici gilda bijutierilor, a producătorilor de mătase, a producătorilor de in, a țesătorilor de mătase, a celor ce se ocupau de cusutul lenjeriei, a producătorilor de ceară și a celor de săpun, a tăbăcarilor și brutarilor. În lista comercianților sunt amintiți cei ce ofereau produse de mătase și veșminte, mătase neprelucrată și parfumuri, dar și bunuri de primă necesitate, precum pâine, carne (băcani și măcelari), pește, lumânări, săpun, animale (porci și cai), cărora li se alăturau cârciumarii. Aceștia își desfășurau activitatea în strânsă

¹³⁰ FHDR II, p. 659-661; OBOLENSKY 2002, p. 52-55.

¹³¹ RIASANOVSKY 2001, p. 55.

¹³² BRÉHIER 1994, p. 164; OBOLENSKY 2002, p. 207-208.

¹³³ KAPLAN 2010, p. 174-177; VASILIEV 2010, 346-347.

legătură cu notarii, aurarii și bancherii-schimbători de bani. Asupra tuturor acestora eparhul avea drept de control, urmărind atent calificarea profesională a membrilor breslelor și onestitatea lor, dar și regularizarea prețurilor și profitului, a importului și exportului etc.¹³⁴ Produsele atelierelor și prăvăliilor acestora erau cele solicitate de comerțul intern și extern, prin intermediul negustorilor unele ajungând și în teritoriul istro-pontic (spre exemplu, mătasea brodată cu fir de aur, amintită mai sus, descoperită la Dinogetia-Garvă¹³⁵).

Legăturile economice și comerciale strânse între Imperiul bizantin și spațiul dobrogean își găsesc alți doi vectori determinanți în studiul amplu al problemei analizate, pe de o parte existența materialului sfragistic bizantin, pe de altă parte prezența și circulația monedelor bizantine.

În prima situație, sigiliile de plumb sunt descoperite, cu precădere, pe coasta litorală și în zona vadurilor importante de traversare a fluviului Dunărea. Doar că sigiliile comerciale aparțin secolelor IV-VI (provenind din Smirna, Koloë, Efes, Laodikea, Magnesia, Ypaipa, Sionia, Metropolis sau venite din partea împăraților Constantin cel Mare, Iulian Apostatul și Iustinian)¹³⁶. În secolele IX-XII ele aproape lipsesc din descoperiri. Ar putea fi menționat un sigiliu de plumb care ne-ar îndruma spre o posibilă relație comercială (sau alte chestiuni de acest gen cuprinse într-o scrisoare personală sau oficială adresată unui personaj cu același rang și interese din Silistra)¹³⁷, care aparține unui agent comercial (șeful vămii imperiale) al Chersonesului, pe nume Ioan (datat în secolul al IX-lea)¹³⁸. Acestuia i se adaugă sigiliul comerciarului Eustratios Dikaios de la Develtos (datat în secolul al XI-lea p.Chr.)¹³⁹ și cele ale lui Constantin Kabalakes¹⁴⁰, respectiv al lui Tatianos Nerosoulos¹⁴¹, probabil ambii negustori (datate tot în secolul al XI-lea p.Chr.)¹⁴². Lipsa unor sigilii comerciale propriu-zise nu a impiedicat asupra comerțului în general desfășurat în teritoriul dobrogean, după cum deja am putut constata. Singura categorie de sigilii din plumb, specifice acestor secole, prezente în descoperiri, sunt cele de corespondență. Totuși, reținem ipoteza conform căreia există posibilitatea ca sigiliile imperiale de plumb să fi sigilat saci cu mărfuri deosebite sau să fi servit comercianților pentru a fi recunoscuți ca legali pe plan local și zonal în periplul lor cotidian. Cu alte cuvinte, am putea discuta, în cazul acestora, de însemne-sigilii comerciale (așa cum se propune spre exemplu la Silistra)¹⁴³. Sigiliile de plumb atestă o viață vie militară, funcționarească etc. de origine bizantină¹⁴⁴.

---

¹³⁴ KAPLAN 2010, p. 175-177; VASILIEV 2010, 346-347.

¹³⁵ BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 300.

¹³⁶ BARNEA 2000, p. 294-295.

¹³⁷ DAMIAN 2004, p. 291.

¹³⁸ BARNEA 1966, p. 283, nr. 6.

¹³⁹ BARNEA 1997a, p. 356.

¹⁴⁰ BARNEA 1983, p. 264-265, nr. 2.

¹⁴¹ BARNEA 1975, p. 161, nr. 9.

¹⁴² BARNEA 1997a, p. 358.

¹⁴³ GEORGIEV 1995, p. 187-188, n. 7-9.

¹⁴⁴ BARNEA 1971, p. 149-172; BARNEA 1985, p. 297-312; IORDANOV 1985, p. 98-107; BARNEA 1986, p. 117-125; BARNEA 1987, p. 93-98; BARNEA 1996, p. 218; BARNEA 1997b, p. 183-189; BARNEA 2000, p. 297-306.

Monedele bizantine sunt o prezență neîntreruptă în perioada secolelor IX-XII, secolul al X-lea fiind considerat cel al revirimentului¹⁴⁵. Pătrunse fie ca plată (soldă) pentru militarii aduși din rândurile populației locale (deci în contexte de conflicte zonale, dar și pentru paza curentă din centrele cunoscute) sau uneori subsidii (cele două situații fiind responsabile în general de venirea nominalurilor din metal prețios) ori pe cale comercială (cu precădere de bronz), prin intermediul negustorilor și, în general, prin circulația oamenilor, moneda a jucat un rol important în dezvoltarea relațiilor economice și comerciale. Ea este cel mai sensibil și precis indicator al evoluției locale. Prezența și circulația monetară bizantină (în special de bronz, care exprimă fluxuri economice și comerciale) din Dobrogea în secolele analizate, a depins, pe lângă numeroasele evenimente politico-militare și de politica financiar-monetară dusă de fiecare împărat în parte¹⁴⁶. Tezaurile bizantine specifice intervalului cronologic studiat, descoperite în Dobrogea, sunt ordonate în mai multe orizonturi ascunse din cauza unor situații grave, consecințe ale luptelor interne, invaziilor și anarhiei pe fondul războaielor militare¹⁴⁷. Analiza circulației monetare ne relevă concentrarea descoperirilor în zona Dunării și cea litorală¹⁴⁸. Cercetările ultimelor două decenii ne-au oferit informații bogate privind situația monetară a Dobrogei în perioada secolelor X-XII. Astfel, odată cu sfârșitul secolului al IX-lea și în prima parte a secolului al X-lea, s-a constatat o monetizare susținută a economiei locale, chiar dacă economia bănească pare să dețină un caracter insular¹⁴⁹. Secolul al X-lea p.Chr. va îmbunătăți și mai mult situația economiei monetare prin înmulțirea și dinamismul exemplarelor, o penetrație mai diversificată (ca număr), printr-o lărgire importantă a arealului de descoperiri (ca întindere). De asemenea, se poate constata o repartiție uniformă a descoperirilor din teritoriul istro-pontic¹⁵⁰. O sursă pentru bagajul monetar prezent în provincia dobrogeană provine și din Chersones, ceea ce ar sugera o participare directă a unor unități navale bizantine provenite din Peninsula Crimeea la evenimentele petrecute în spațiul dunărean¹⁵¹, cu un maxim de prezență și circulație în anii 919-944¹⁵².

În secolul al IX-lea (nuanțat până către a doua sa jumătate) se constată o relansare a circulației monetare bizantine (datorită puternicii monetizării a economiei și creșterii deosebite a volumului de monedă pe piață), pe fondul marilor investiții efectuate în provincie la refacerea vechilor fortificații și cetăți, respectiv chiar construirea *a fundamentis* de noi astfel de așezări, de puncte de supraveghere și control (prin solde, salarii, impozite, taxe, plăți comerciale¹⁵³). Doar invaziile (uneori fiscalitatea excesivă¹⁵⁴) și războaielor militare sunt cele care

¹⁴⁵ CUSTUREA 1986, p. 276.

¹⁴⁶ CUSTUREA 2000, p. 73.

¹⁴⁷ BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 146-153.

¹⁴⁸ CUSTUREA 1986, p. 276.

¹⁴⁹ CUSTUREA 2000, p. 100.

¹⁵⁰ CUSTUREA 2000, p. 122.

¹⁵¹ OBERLÄNDER-TĂRNOVEANU 1980a, p. 164.

¹⁵² PARUȘEV 1990, p. 141; OBERLÄNDER-TĂRNOVEANU 1996, p. 114, 123-124, no. 147, 153-154.

¹⁵³ CUSTUREA 2000, p. 112.

¹⁵⁴ Ca în cazul lui Ioan Orphanotrophul, BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 124.

produc distorsiuni și deteriorări în evoluția pozitivă generală, conducând la îngreunarea ajungerii monedei bizantine centrale în provinciile de margine imperiale cu consecințe directe asupra dinamicii sistemelor economice. Astfel au fost constatate variații ale ritmului de creștere a circulației monetare (cu precădere în sudul provinciei¹⁵⁵), alteleori cu creșteri substanțiale ale volumului de monedă în cadrul perioadelor de monetizare¹⁵⁶. Totuși, modul lor de răspândire în descoperiri este din ce în ce mai scăzut, concentrându-se în centrele urbane fortificate. O altă cauză o constituie introducerea politicilor inflaționiste, pornite la o scară redusă sub Constantin IX și maximizate sub Mihail VII și Nicefor III Botaneiates (o politică de inflație lentă, dar susținută, numită inflație de dezvoltare¹⁵⁷). Chiar dacă pot fi identificate uneori creșteri ale prezenței monetare, valoarea lor intrinsecă scade neîncetat¹⁵⁸. Criza economică și financiară profundă a Imperiului s-a accentuat, titlul pieselor de argint și aur s-a diminuat, ca și greutatea pieselor de bronz, iar în Dobrogea, treptat, asistăm la o prăbușire masivă a volumului de monedă¹⁵⁹. În acest sens, pentru a suplini necesarul de numerar, amintim apariția la Isaccea a unei monetării locale (probabil și itinerantă), care a turnat emisiuni bizantine de cupru (cu o valoare inferioară standardelor oficiale), pentru plata garnizoanei și a administrației în timpul împăratului Constantin IX și reactivată în a doua jumătate a secolului al XI-lea¹⁶⁰. Piețele locale sunt din ce în ce mai mult aprovizionate cu monedă măruntă turnată (cu precădere în jumătatea nordică)¹⁶¹, acoperind necesitățile suplimentare de numerar cerute în comerțul local¹⁶², pe fondul nesiguranței politico-economice și a obturării canalelor de circulație a monedei. Spre finalul secolului se revine la sistemul economic monetar insular, dunărean și litoral¹⁶³.

Începând cu domnia împăratului Alexios I, circulația monetară bizantină de la gurile Dunării intră într-o nouă etapă, influențată de o reformă monetară destinată refacerii sistemului monetar-financiar al Imperiului, chiar dacă efectele nu s-au manifestat foarte curând, probabil în primele două decenii ale secolului al XII-lea¹⁶⁴. Mai mult, în timpul acestui împărat a fost identificat un nou atelier monetar la Isaccea, care a introdus în piața monetară trei emisiuni de *stamena* destinate probabil cheltuielilor armatei bizantine¹⁶⁵.

Apoi, pe parcursul următoarelor câteva decenii, circulația monetară a

---

¹⁵⁵ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 121-122.

¹⁵⁶ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 154.

¹⁵⁷ CUSTUREA 2000, p. 119.

¹⁵⁸ CUSTUREA 2000, p. 119.

¹⁵⁹ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 136.

¹⁶⁰ Despre atelierul de la Isaccea și activitatea lui vezi la MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998b, p. 135, 147; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 137-147.

¹⁶¹ OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU 1983, p. 265-273; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998b, p. 148; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 147.

¹⁶² La un moment dat se restabilește supremația puternică a monedelor bătute în raport cu cele turnate și atelierul monetar își încetează activitatea; cf. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998b, p. 148.

¹⁶³ CUSTUREA 2000, p. 122.

¹⁶⁴ OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU 1980b, p. 54-55.

¹⁶⁵ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 170-173.

cunoscut valențe deosebite, până în perioada domniei lui Manuel I Comnen¹⁶⁶. În timpul domniei acestui împărat, pe la mijlocul acestui secol (sau chiar mai devreme), apar semne ale regresului economic și financiar¹⁶⁷. Această situație s-a perpetuat către sfârșitul aceluiași secol, criza adâncindu-se și limitând puternic rolul și importanța documentului monetar în viața economică a regiunii gurilor Dunării, chiar dacă deprecierea nu au fost bruște¹⁶⁸. Cel mai pregnant indicator al vitregului context economico-financiar este ilustrat de numărul important de tezaure monetare îngropate în această perioadă (1185-1203), dar chiar și de mai devreme¹⁶⁹. Totuși, descoperirile monetare trădează, prin prezența unor monedă emittente, existența unor relații directe sau indirecte cu centre aflate în Macedonia, Grecia, Thracia și Crimeea din Imperiul bizantin¹⁷⁰.

În concluzie, sistemul monetar prezent în Dobrogea bizantină a fost (punctual) în strânsă rezonanță cu cel de schimb din Imperiu, fiind direct influențat și de evenimentele de mai mare sau de mai mică importanță (dar cu consecințe directe) petrecute pe plan local și zonal. Toate aceste aspecte au contribuit, în special spre finalul intervalului analizat, la dispariția economiei monetare în Dobrogea¹⁷¹.

O retrospectivă asupra prezenței unor produse datorate importului în așezările de la Dunărea de Jos duce la constatarea că din diversitatea mărfurilor ce puteau fi aduse au rezistat în strat cu precădere cele din materiale dure (metal, os, ceramică, rocă), puține fiind excepțiile (țesături). Așadar, rezultatele cercetărilor arheologice ne ajută în conturarea unei imagini asupra comerțului în zonă, dar din cauza naturii perisabile a unora dintre mărfuri ele nu ne vor putea oferi o frescă completă. Pentru întregirea acesteia vor fi folosite informațiile din scrierile narrative ale vremurilor respective și descoperirile din așezările dintr-un areal mai mare, multe dispuse pe rutele comerciale care includeau și zona noastră. Spre exemplu, în secolul al X-lea, rușii aduceau de la Constantinopol articole din mătase, diverse accesorii, obiecte de artă, vin și fructe, considerate articole de lux solicitate de clasele conducătoare¹⁷². Tot din Bizanț achiziționau echipament maritim, din Orient pietre prețioase, țesături fine, mirodenii și săbii, iar din Europa de vest textile, sticlărie, metale și cai¹⁷³. În același veac, împăratul Constantin al VII-lea nota câteva din produsele primite de pecenegi ca remunerație, din partea orașului Chersones, pentru serviciile oferite „veșminte de purpură, panglici, veșminte ample din lână, brocart aurit, piper, piele roșie sau « partă »”¹⁷⁴, iar către bulgari erau livrate „100 de skaramangos-uri

¹⁶⁶ OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1989, p. 130; vezi o opinie contrară la MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 194.

¹⁶⁷ OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980b, p. 55; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 194.

¹⁶⁸ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 194.

¹⁶⁹ OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980b, p. 56; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 207-208.

¹⁷⁰ OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980b, p. 56.

¹⁷¹ CUSTUREA 2000, p. 122.

¹⁷² OBOLENSKY 2002, p. 208.

¹⁷³ RIASANOVSKY 2001, p. 59.

¹⁷⁴ OBOLENSKY 2002, p. 201.

brodate¹⁷⁵, bunuri venite majoritar din atelierele de la Constantinopol, care puteau reprezenta în alte condiții mărfuri de lux. Acestea li se puteau adăuga, dacă luăm în calcul lista comercianților din „Cartea Eparhului”, produsele din ceară, săpunul și parfumurile. Din centrele rusești erau trimise spre diverse destinații blănuri, produse din in și cânepă, ceară, miere, otgoane, pânză de sac, piei de animale și sclavi¹⁷⁶. În secolul al XI-lea p.Chr. spre orașele rusești plecau „țesături, bijuterii, ceramică, cristal, piper, ulei de măsline, vin, fructe, icoane și obiecte pentru uzul liturgic”¹⁷⁷, iar spre capitala Imperiului bizantin, din nordul Mării Negre, se aduceau sclavi, ceară, miere, blănuri, pește (foarte solicitat în perioada de post) și grâu¹⁷⁸.

Prezența produselor de import în zonă se datorează dezvoltării și stratificării societății, dar mai ales faptului că teritoriul istro-pontic reprezenta, la acel moment, atât o zonă rezervată comerțului bizantin, cât și un nod comercial în care, după cum se preciza în „Cronica lui Nestor”, se strângeau negustori din centrul Europei, nordul Mării Negre și sudul Peninsulei Balcanice. Târguri (precum Thessalonic și Efes¹⁷⁹) sau doar zone de tranzit (ca Trebizonda¹⁸⁰), unele așezări urbane de la Dunărea de Jos erau capabile să atragă și să absoarbă o parte din mărfurile centrelor comerciale și industriale ale vremii, atât cele de lux, cât și de uz curent.

Vehicularea mărfurilor de lux a fost posibilă datorită negustorilor¹⁸¹, comercianților, categoriei celor înstăriți și, nu în ultimul rând, oamenilor bisericii¹⁸², pe când circulația produselor necesare vieții cotidiene poate fi și contribuția meșteșugarilor (ca producători și vânzători) și a populației de rând¹⁸³. Dinspre Orient unele au ajuns aici prin intermediul popoarelor migratoare¹⁸⁴. În funcție și de acești factori, aria de răspândire a produselor/mărfurilor va fi locală, regională, interregională, continentală sau intercontinentală.

În Dobrogea, pentru vehicularea mărfurilor cele mai folosite au fost drumurile terestre, ale căror trame respectau în bună parte traseele stabilite încă din perioadă romană¹⁸⁵. Acolo unde acestea nu pătrundeau, văile apelor asigurau de regulă legăturile între așezări, constituindu-se în adevărate „rețele de comunicație”. Cele de pe malul drept al Dunării și de pe țărmul vestic al Mării Negre au beneficiat, după cum s-a putut observa, și de comerțul naval.

---

¹⁷⁵ BRÉHIER 1994, p. 165.

¹⁷⁶ RIASANOVSKY 2001, p. 59.

¹⁷⁷ OBOLENSKY 2002, p. 248.

¹⁷⁸ BRĂȚIANU 1999, p. 238; OBOLENSKY 2002, p. 208, 248.

¹⁷⁹ BARNEA 1955, p. 2.

¹⁸⁰ BARNEA 1955, p. 2.

¹⁸¹ OLTEANU, ȘERBAN 1969, p. 39-40.

¹⁸² BARNEA 1953, p. 646; BARNEA 1955, p. 4; OLTEANU, ȘERBAN 1969, p. 39.

¹⁸³ Precizăm că, deși nu am vrut să evidențiem contribuția negustorilor bizantini în economia lucrării, aspectul general rezultat este că aceștia erau pentru zona Dunării inferioare cei mai importanți. Dar ei nu erau singurii prezenți aici, cei kievieni, central europeni și balcanici (bulgari, sârbi) au avut o contribuție care nu trebuie neglijată. Nu încapem îndoială că prezența unor produse aduse de aceștia din urmă a fost pusă, datorită originii lor constantinopolitane sau provenienței din marile centre ale imperiului, pe seama negustorilor bizantini.

¹⁸⁴ BARNEA 1955, p. 9.

¹⁸⁵ ARICESCU 1977, p. 193-194.

Despre drumurile terestre, probabil cu referire la cele obișnuite, Anna Comnena relatează că erau „înguste și pietroase”¹⁸⁶. Artere comerciale străduiau Peninsula Balcanică pornind din capitala Imperiului bizantin spre vest (Via Egnatia, până la Dyrrachium), nord-vest (până la Belgrad), sau nord, la Dunăre (până la Dorostolon)¹⁸⁷, amintindu-le aici pe cele principale, din care se desprindeau numeroase ramificații. Nici măcar Munții Haemus nu reușeau să oprească circulația mărfurilor, pentru trecerea cărora negustorii foloseau catării¹⁸⁸.

Drumurilor terestre li se adaugă cele fluviale și maritime. Din punct de vedere comercial, pentru așezările dobrogene din secolele IX-XII două artere fluviale, Dunărea și segmentul nordic (de la Marea Baltică la Marea Neagră) al drumului „de la varegi la greci”, au contribuit în integrarea acestei zone în circuitul la mare distanță al mărfurilor¹⁸⁹. Prima a asigurat legătura cu centrul Europei încă din antichitate, iar din a doua jumătate a veacului al X-lea, pe fondul dezvoltării vieții urbane pe continent, redevine o rută comercială frecventată¹⁹⁰. Debitul apelor fluviului acesteia era favorabil activității comerciale, „încât chiar și cele mai mari vase și cele mai împovărate plutesc pe acest râu”¹⁹¹, după cum menționa Anna Comnena. A doua arteră, ce continua spre sud până la Constantinopol, urmând coasta vestică a Pontului Euxin, a reprezentat în anii 850-1100 axa principală a comerțului în această parte de lume¹⁹², prin intermediul căreia se răspândeau la mari distanțe mărfuri din nordul Europei, orașele rusești, nordul Mării Negre, Europa de Apus, de la Dunărea de Jos și din Constantinopol, angrenându-le uneori și pe cele venite dinspre Orientul arab¹⁹³.

Absorbția mărfurilor sosite la Dunărea inferioară pe cale navală s-a făcut majoritar prin intermediul cetăților-orașe de pe linia fluviului, care dețineau o putere economică mai mare la acel moment, comparativ cu așezările de pe țărm aflate încă într-un stadiu incipient, din acest punct de vedere. Pentru transportul mărfurilor au fost folosite corăbii cu provă bombată și vele (de către bizantini)¹⁹⁴ sau monoxile (de către negustorii nordici și kievieni)¹⁹⁵. Practicarea navigației în zona Dunării de Jos ne este relevantă, alături de sursele deja amintite, și de reprezentarea stilizată a unei ambarcațiuni (a doua jumătate a secolului al X-lea), care se păstrează pe peretele uneia dintre camerele aflate la vest de Bisericuța nr. 3 de la Murfatlar-Basarabi¹⁹⁶. De asemenea, într-un text hagiografic se precizează că între anii 1042-1045 Chiril Phileotul a fost marinar pe o navă care mergea „spre cetățile de la Dunăre, pentru o afacere”¹⁹⁷, probabil în scop

¹⁸⁶ FHDR III, p. 91.

¹⁸⁷ OBOLENSKY 2002, p. 16-17 (harta 1), 27, 30-36.

¹⁸⁸ OBOLENSKY 2002, p. 15.

¹⁸⁹ PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI 2013, p. 332-350.

¹⁹⁰ MADGEARU 2007, p. 22.

¹⁹¹ FHDR III, p. 99.

¹⁹² OBOLENSKY 2002, p. 52.

¹⁹³ TEODOR 1985, p. 265.

¹⁹⁴ KAPLAN 2010, p. 178.

¹⁹⁵ OBOLENSKY 2002, p. 53.

¹⁹⁶ BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 199.

¹⁹⁷ FHDR II, p. 159.

comercial¹⁹⁸.

Orașele de la Dunărea de Jos au fost probabil în această perioadă cu precădere centre de tranzit pentru mărfurile vehiculate pe arterele comerciale pe al căror traseu sau ramificații erau dispuse și exportatoarele de materii prime. După cum s-a arătat, o parte a produselor respective au fost absorbite de piața locală.

Situația existentă în secolele IX-XII se va schimba semnificativ în perioada următoare. Până acum Imperiul bizantin reușise să-și protejeze „placa turnantă” a comerțului pontic, asupra căreia își întinsese monopolul și care a reprezentat mult timp o anexă a economiei acestuia¹⁹⁹. Dacă până spre sfârșitul secolului al XII-lea. Bizanțul a reușit să țină închisă Marea Neagră, refuzând străinilor dreptul de a trece Bosforul și a naviga în apele ei²⁰⁰, veacul al XIII-lea aduce schimbări semnificative în acest sens, odată cu cucerirea Constantinopolului și acapararea comerțului bizantin de către negustorii italieni. Putem vorbi acum de o altă etapă a ansamblului economico-comercial și monetar în Marea Neagră, implicit în spațiul isto-pontic.

BIBLIOGRAFIE

AHRWEILER 1966 – H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris.

ARBMAN 1948 – H. Arbman, *Une route commerciale pendant les Xe et XIe siècles*, *Slavia Antiqua* 1 (1948), p. 435-438.

ARICESCU 1971 – A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârșova*, *Pontica* 4 (1971), p. 351-370.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București 1977.

ATANASIU-GĂVAN 2006 – A. Atanasiu-Găvan, *Evoluția navigației la Dunărea de Jos și Marea Neagră în Evul Mediu românesc*, Constanța, 2006.

ATANASOV 2007 – Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV-XIV в.*, Велико Търново, 2007.

BARASCHI 1973 – S. Baraschi, *O ștampilă de bronz de la Păcuiul lui Soare*, *SCIV* 24 (1973), 3, p. 541-544.

BARASCHI 1974 – S. Baraschi, *Un cuptor de ars oale de la Păcuiul lui Soare (secolul al XI-lea)*, *SCIVA* 25 (1974), 3, p. 461-472.

BARASCHI 1981 – S. Baraschi, *Izvoare scrise privind așezările dobrogene de pe malul Dunării în secolele XI-XIV*, *RI* 34 (1981), 2, p. 311-345.

BARASCHI 1983 – S. Baraschi, *Porturi dobrogene de pe Dunăre în secolele XI-XIV (rezumatul tezei de doctorat)*, București.

BARASCHI 1989 – S. Baraschi, *Ceramica cu angobă aurie (secolele XI-XII)*, *SCIVA* 40 (1989), 2, p. 187-198.

BARASCHI 1989 – S. Baraschi, *Sur la topographie ponto-danubienne au Moyen Âge. I. Proslavița*, *RRH* 28 (1989), 1-2, p. 53-68.

BARASCHI 1991 – S. Baraschi, *Despre civilizația urbană din Dobrogea în secolele XI-XIV*, *SCIVA* 42 (1991), 3-4, p. 133-152.

BARASCHI, DAMIAN 1993 – S. Baraschi, O. Damian, *Considérations sur la céramique*

¹⁹⁸ BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 125; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 115

¹⁹⁹ PAPACOSTEA, CIOCÎLTAN 2007, p. 25.

²⁰⁰ PAPACOSTEA, CIOCÎLTAN 2007, p. 24.

émaillée de Nufăru, Dacia S.N. 37 (1993), p. 237-277.

BARASCHI, MOGHIOR 1979 – S. Baraschi, N. Moghior, *Sondajele de la Nufăru-Ilganii de Jos (jud. Tulcea)*, SMMIM 12 (1979), p. 186-191.

BARASCHI, PAPASIMA 1977 – S. Baraschi, T. Papasima, *Un cuptor de ars oale din secolele IX-X de pe dealul Bugeac (com. Ostrov, jud. Constanța)*, SCIVA 28 (1977), 4, p. 591-595.

BARNEA 1953 – I. Barnea, *Relațiile dintre așezarea de la Bisericuța-Garvăn și Bizanț în secolele X-XII*, SCIV 4 (1953), 3-4, p. 641-673.

BARNEA 1954a – I. Barnea, *Amforele feudale de la Dinogetia*, SCIV 5 (1954), 3-4, p. 513-529.

BARNEA 1954b – I. Barnea, *Elemente de cultură materială veche rusească și orientală în așezarea feudală (secolele X-XII) de la Dinogetia (regiunea Galați)*, în *Studii și referate privind istoria României*, vol. 1/1, București, 1954, p. 197-228.

BARNEA 1955 – I. Barnea, *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du Xe au XIIe siècle*, Présenté au Xe Congrès des Sciences Historiques, Rome 1955, extras, București, p. 1-12.

BARNEA 1959 – I. Barnea, *Descoperiri arheologice din epoca feudală din Mangalia*, Materiale 6 (1959), p. 901-911.

BARNEA 1960 – I. Barnea, *Date noi despre Axiopolis*, SCIV 11 (1060), 1, p. 69-80.

BARNEA 1961 – I. Barnea, *Garvăn-Dinogetia*, București, 1961.

BARNEA 1962 – I. Barnea, *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, SCIV 13 (1962), 2, p. 349-368.

BARNEA 1966 – I. Barnea, *Noi sigilii bizantine de la Dunărea de Jos*, SCIV 17 (1966), 2, p. 277-297.

BARNEA 1971 – I. Barnea, *Sceaux des empereurs byzantins découverts en Roumanie*, Byzantina 3 (1971), p. 149-172.

BARNEA 1975 – I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Noviodunum (II)*, SCN 6 (1975), p. 159-162.

BARNEA 1983 – I. Barnea, *Sigilii bizantine din Dobrogea*, Pontica, 16 (1983), p. 263-272.

BARNEA 1985 – I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien*, Byzantina 13 (1985), p. 297-312.

BARNEA 1986 – I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, RÉSEE 24 (1986), p. 117-125.

BARNEA 1987 – I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, ÉBPB 3 (1987), p. 93-98.

BARNEA 1996 – I. Barnea, *Sigilii bizantine din Dobrogea*, SCIVA 47 (1996), 2, p. 215-220.

BARNEA 1997a – I. Barnea, *Noviodunum în lumina sigiliilor bizantine*, SCIVA 48 (1997), 4, p. 353-360.

BARNEA 1997b – I. Barnea, *Sigilii bizantine din colecția Muzeului Național de Antichități din București*, SCN 11 (1997), p. 183-189.

BARNEA 2000 – I. Barnea, *Regiunea Dunării de Jos în lumina sigiliilor bizantine, în Fațetele istoriei. Existențe, Identități, Dinamici, Omagiu Academicianului Ștefan Ștefănescu*, București, 2000, p. 293-307.

BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971 – I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. 3, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.

BORISOV 1989 – B. Borisov, *Djadovo*, vol. 1, *Mediaeval Settlement and Necropolis (11th-12th Century)*, Tokai, 1989.

BOTZAN 1992 – M. Botzan, *Pour localiser Vicina: histoire et milieu géographique*, RÉSEE 30 (1992), 1-2, p. 61-73.

BRĂTIANU 1999 – Gh. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, Iași.

BRÉHIER 1994 – L. Bréhier, *Civilizația bizantină*, București, 1994.

CHIRIAC, NICOLAE, TALMAȚCHI 1998 – C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmațchi, *Noutăți epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârșova, jud. Constanța)*, Pontica 31 (1998), p. 139-162.

CIOBANU 1970 – R. Ciobanu, *Un monument istoric puțin cunoscut: cetatea feudală de la Hârșova*, BMI 39 (1970), 1, p. 25-30.

CLIANTE *et alii* 2012 – T. Cliante, C. Talmațchi, G. Talmațchi, T. Potârniche, L. Lungu, V. Bodolică, C. Șova, A. Heroiu, S. Dobrotă, O. Mitroi, D. Vasilescu, M. Lascu, V.Ș. Georgescu, R. Petcu, R. Petcu, *Valu lui Traian, com. Valu lui Traian, jud. Constanța (Autostrada Medgidia-Constanța). Punct: km. 197+700-198+700, în CCA, Campania 2011, București*, p. 294-295.

COMȘA 1985 – M. Comșa, *Ceramica din pastă caolinoasă din Câmpia Română și unele probleme privind legăturile teritoriului de la nord de Dunăre cu Dobrogea în secolele IX-X*, CCDJ 1(1985), p. 93-104.

CUSTUREA 1986 – G. Custurea, *Unele aspecte privind penetrația monedei bizantine în Dobrogea în secolele VII-X*, Pontica 19 (1986), p. 273-277.

CUSTUREA 2000 – G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanța.

CUSTUREA 2000-2001 – G. Custurea, *Descoperiri arheologice și numismatice de pe raza localității Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanța)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 583-594.

CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009 – G. Custurea, C. Paraschiv-Talmațchi, *Obiecte creștine descoperite la Oltina (jud. Constanța)*, Pontica 42 (2009), p. 485-492.

CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011 – G. Custurea, C. Paraschiv-Talmațchi, *Small crosses from the Byzantine period discovered on the Danube-Pontic territory*, ÉBPB 6 (2011), p. 135-148.

CUSTUREA *et alii* 2010 – G. Custurea, C. Talmațchi, A. Mototolea, C. Șova. 2010, *Oltina, com. Oltina, jud. Constanța. Punct: Capul Dealului*, în CCA, Campania 2009, București, p. 131.

DAMIAN 1992 – O. Damian, *Despre un atelier pentru confecționat piese din plumb de la Păcuil lui Soare*, Pontica 25 (1992), p. 309-321.

DAMIAN 1996 – O. Damian, *Considerații asupra ceramicii smălțuite cu decor zoomorf de la Dunărea de Jos*, Peuce 12 (1996), p. 187-194.

DAMIAN 1998 – O. Damian, *Bizanțul la Dunărea de Jos în secolele VII-X* (Teză de doctorat), București, 1998.

DAMIAN 2004 – O. Damian, *Despre prezența politică bizantină la Dunărea de Jos în secolele VII-X, în Prinsoa lui Petre Diaconu la 80 de ani, Brăila-Călărași*, 2004, p. 283-318.

DAMIAN, ANDONIE, VASILE 2000 – O. Damian, C. Andonie, M. Vasile, *Nufăru, jud. Tulcea, în Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1999*, Deva, p. 67-68.

DAMIAN, VASILE, STĂNICĂ, BĂNĂSEANU, SAMSON 2007 (2008) – O. Damian, M. Vasile, A. Stănică, A. Bănăseanu, A. Samson, *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea, Materiale S.N. 3* (2008), p. 107-151.

DIACONU 1962 – P. Diaconu, *Despre datarea valului de piatră din Dobrogea și localizarea evenimentelor din nota toparhului grec*, Studii. RI 15 (1962), 5, p. 1215-1236.

DIACONU 1970 – P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest, 1970.

DIACONU 1970 – P. Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, Pontica 3 (1970), p. 275-295.

DIACONU 1972 – P. Diaconu, *Câteva considerații în legătură cu valurile din Dobrogea*, Pontica 5 (1972), p. 373-380.

DIACONU 1973-1975 – P. Diaconu, *Date noi privind „Valul mare de pământ” din Dobrogea*, Peuce 4 (1973-1975), p. 199-209.

DIACONU 1976 – P. Diaconu, *Păcuil lui Soare – Vicina, Byzantina* 8 (1976), p. 407-447.

DIACONU 1977 – P. Diaconu, *Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente (II)*, RI 30 (1977), 10, p. 1893-1900.

DIACONU 1986 – P. Diaconu, *Considerații generale asupra așezărilor cu caracter urban de la Dunărea de Jos (sec. X-XI)*, CCDJ 2 (1986), p. 223-226.

DIACONU 1987 – P. Diaconu, *Despre unele meșteșuguri de la Păcuiul lui Soare (sec. X-XI)*, CCDJ 3-4 (1987), p. 115-121.

DIACONU, BARASCHI 1974 – P. Diaconu, S. Baraschi, *Tipuri de opaițe de la Păcuiul lui Soare*, Pontica 7 (1974), p. 387-393.

DIACONU, STĂNESCU 1970 – P. Diaconu, E. Stănescu, *Le commerce fluvial et maritime dans la région comprise entre le Danube et la mer Noire aux IVe-XIIe siècles*, în *Etudes d'histoire maritime*, Moscou, 1970, p. 281-293.

DIACONU, VÎLCEANU 1972 – P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare*, vol. 1, *Cetatea bizantină*, București.

DUMITRIU 2001 – L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, Bukarest. 2001.

EAIVR 1996 – *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. 2, București, 1996.

EAST 1932 – W. G. East, *The Danube Route - Way in History*, *Economica* 37 (1932), p. 321-345.

FHDR II – *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. 2, *De la anul 300 până la anul 1000* (autori H. Mihăescu, G. Ștefan, R. Hîncu, V. Iliescu), București, 1970.

FHDR III – *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. 3, *Scritori bizantini (sec. XI-XIV)*, (autori: A. Elian, N.Ș. Tanașoca), București, 1975.

FIEDLER 1992 – U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, vol. 2, Bonn, 1992.

FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, vol. 1, *Monografie arheologică*, București, 1958.

FLORESCU 1986 – R. Florescu, *Limesul dunărean bizantin în vremea dinastiilor isauriană și acedoneană*, Pontica 19 (1986), p. 171-177.

FLORESCU, CIOBANU 1972 – R. Florescu, R. Ciobanu, *Problema stăpânirii bizantine în nordul Dobrogei în sec. IX-XI*, Pontica 5 (1972), p. 381-400.

FLORESCU, COVACEF 1988-1989 – R. Florescu, Z. Covacef, *Stratigrafia Capidavei romane târzii și feudale timpurii*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 197-247.

GEORGIEV 1995 – P. Georgiev, *Au sujet de l'interprétation des sceaux byzantins d'empereurs des IXe-Xe siècles à Dârstar et Dobroudja*, *Dobroudja* 12 (1995), p. 186-189.

HARTUȘCHE, ANASTASIU, BROSCĂȚEAN 1967 – N. Harțușche, F. Anastasiu, I. Broscățean, *Necropola de incineratie feudală timpurie de la Chiscani sat-Brăila*, *Danubius* 1 (1967), p. 137-178.

IORDANOV 1985 – Iv. Iordanov, *Nichtpublizierte byzantinische Bleisiegel aus Silistra (II)*, *Izvestija Varna* 21 (1985), p. 98-107.

IRIMIA 1981 – M. Irimia, *Observații preliminare privind așezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14 (1981), p. 67-122.

KAPLAN 2010 – M. Kaplan, *Bizanț*, București, 2010.

MADGEARU 2007 – Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X-XII*, Târgoviște, 2007.

MATEI 1987 – C. Matei, *Cercetările arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava*, CCDJ 3-4 (1987), p. 95-101.

MATEI 1988-1989 – C. Matei, *Cercetări arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava (II)*, CCDJ 5-7 (1988-1989), p. 121-141.

MATEI 1991 – C. Matei, *Considerații privind raportul dintre Classis Flavia Moesica și fortificațiile limesului roman de la Dunărea de Jos (sec. I-VI)*, Pontica 24 (1991), p. 143-158.

MATEI, COMAN 1999 – Gh. Matei, R. Coman, *Platonești, jud. Ialomița*, în CCA, *Campania 1998*, București, p. 86.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1977-1978 – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Urme de locuire din perioada feudal-timpurie la Troesmis*, *Peuce* 8 (1977-1978), p. 230-247.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984a – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Din nou despre vasele sferoconice în lumina descoperirilor din nordul Dobrogei*, Peuce 9 (1984), p. 363-374.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984b – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Descoperiri mărunte de la Isaccea (sec. X-XIV)*, Peuce 9 (1984), p. 237-255.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991a – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Tomis–Constantia–Constanța*, Pontica 24 (1991), p. 299-327.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991b – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Un cuptor medieval de ars ceramică descoperit la Nufăru, jud. Tulcea*, SCIVA 42 (1991), 1-2, p. 57-74.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1995-1996 – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Aspecte privind circulația monetară la Mangalia în secolele X-XI (969-10819)*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 287-300.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998a – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Nufăru (jud. Tulcea) - oraș bizantin fortificat, la Dunărea de Jos (sec. X-XIII)*, Arheologia Medievală 2 (1998), p. 79-86.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998b – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Un atelier monetar dobrogean din secolul al XI-lea*, SCN 12 (1998), p. 119-149.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001 – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuții arheologice și numismatice*, București, 2001.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010a – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, 1, Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei: secolele X-XIV*, București, 2010.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010b – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Comuna Turcoaia, punct Iglia, cetățile Troesmis Est și Troesmis Vest. Considerații privind locuirea medio-bizantină din secolele X-XIII*, Pontica 43 (2010), p. 435-469.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2008 – Gh. Mănuclu-Adameșteanu, A. Stănică, I. Poll, *Cruci relicvar descoperite la Ostrov-Beroe, județul Tulcea*, Peuce SN 6 (2008), p. 305-322.

MITREA 1988 – B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, Dacia NS 32 (1988), 1-2, p. 91-139.

MITREA, ANGHELESCU 1959 – B. Mitrea, N. Angheliescu, *Săpăturile de la Satu Nou (r. Adamclisi, reg. Constanța)*, Materiale 5 (1959), p. 535-542.

NICOLAE et alii 2013 – C. Nicolae, C. Talmațchi, V. Bodolică, V. Ș. Georgescu, D. Mihai, *Hârșova, jud. Constanța [Carsium]. Punct: Cetate*, în CCA. Campania 2012, Iași, p. 65-66.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980a – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede bizantine din secolele VII-X descoperite în nordul Dobrogei*, SCN 7 (1980), p. 163-165.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980b – E. Oberländer-Târnoveanu, *Unele aspecte ale circulației monetare din zona gurilor Dunării în sec. al XII-lea*, CN 3 (1980), p. 51-71.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1983 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Un atelier monétaire byzantin inconnu de la deuxième moitié du XIe siècle dans la thème de Paristrion*, RÉSEE 21 (1983), 3, p. 265-273.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1989 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Moneda Asăneștilor în contextual circulației monetare din zona gurilor Dunării, în Răscoala și statul Asăneștilor: culegere de studii*, București, 1989, p. 114-152.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monnaies byzantines des VIIe-Xe siècles découvertes à Silistra dans la collection de l'academicien Pericle Papahagi conservées au Cabinet des Medailles du Musée National d'Histoire de Roumanie*, CN 7 (1996), p. 97-127.

OBOLENSKY 2002 – D. Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453*, București, 2002.

OLTEANU 2010 – Șt. Olteanu, *Începuturile vieții urbane medievale, în Istoria românilor, vol. 3, Genezele românești*, București, 2010, p. 234-241.

OLTEANU, RUSU, ILIESCU 2010 – Șt. Olteanu, M. Rusu, O. Iliescu, *Structuri*

economice (cultura cerealelor, creșterea animalelor, exploatarea bogățiilor miniere, practicile meșteșugărești, circulația mărfurilor și a banilor, în *Istoria românilor*, vol. 3, *Genezele românești*, București, 2010, p. 58-75.

OLTEANU, ȘERBAN 1969 – Șt. Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București, 1969.

PANAIT, RĂDULESCU, ȘTEFĂNESCU, FLAUT 1995-1996 – P. Panait, A. Rădulescu, A. Ștefănescu, D. Flaut, *Cercetările arheologice de la cetatea Hârșova. Campania 1995*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 121-134.

PAPACOSTEA, CIOCÎLTAN 2007 – Ș. Papacostea, V. Ciocîltan, *Marea Neagră, răspântie a drumurilor intercontinentale (1204-1453)*, Constanța, 2007.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2006 – C. Paraschiv-Talmațchi, *Mărci de olar (secolele VII-XVI). Considerații și catalog pentru teritoriul carpato-danubiano-pontic*, București, 2006.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2008 – C. Paraschiv-Talmațchi, *Considerații privind comercializarea vaselor ceramice cu marcă de olar în evul mediu timpuriu, în Vasaria Medievalia*, vol. 1, Cluj-Napoca, 2008, p. 48-56.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009 – C. Paraschiv-Talmațchi, *Early Middle Ages in Dobruđja. Different data concerning the state of the research at Hârșova (Constanța County)*, în *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, București, 2009, p. 421-438.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2010 – C. Paraschiv-Talmațchi, *Noi informații privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei*, Pontica 43 (2010), p. 283 – 301.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011 – C. Paraschiv-Talmațchi, *Despre câteva piese ceramice de import descoperite la Hârșova (secolul al XI-lea p.Chr.)*, în *O jumătate de veac în slujba istoriei Bucureștilor. Omagiu Profesorului Panait Ion Panait la 80 de ani*, vol. 2, București, 2011, p. 102-115.

PARASCHIV-TALMAȚCHI, STĂNICĂ 2005-2006 (2007) – C. Paraschiv-Talmațchi, A. Stănică, *Mărci de olar descoperite la Isaccea (Noviodunum) – jud. Tulcea*, Peuce S.N. 3-4 (2007), p. 283-304.

PARASCHIV-TALMAȚCHI, STĂNICĂ 2007 – C. Paraschiv-Talmațchi, A. Stănică, *Evul mediu timpuriu în Dobrogea. Date privind stadiul cercetărilor de la Ostrov-Piatra Frecăței (jud. Tulcea)*, Peuce S.N. 5 (2007), p. 313-334.

PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI 2013 – C. Paraschiv-Talmațchi, G. Talmațchi, *Considerations regarding the commercial traffic through navigation in Danube's mouths area (10th-12th centuries)*, în *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East. International Symposium, Thessalonike 4-6.12.2013 Proceedings*, Thessalonike, p. 332-350.

PARUȘEV 1990 – V. Parușev, *Srednovekovni moneti ot Kaliakra*, *Izvestija Varna* 26 (41) (1990), p. 140-147.

PASCU, OLTEANU, TEODOR, ILIESCU 2010 – Șt. Pascu, Șt. Olteanu, D. Gh. Teodor, O. Iliescu, *Dinamica structurilor demo-economice (rețeaua demografică, structurile teritoriale, îndeletnicirile agrare, creșterea animalelor, exploatarea bogățiilor miniere, „economia de transformare”, circulația mărfurilor și a banilor)*, în *Istoria românilor*, vol. 3, *Genezele românești*, București, 2010, p. 157-225.

PETRESCU-DÎMBOVIȚA, WIENCKIEVICI, ZAHARIA, ZAHARIA 1953 – M. Petrescu-Dîmbovița, E. Wienckievici, E. Zaharia, N. Zaharia, *Șantierul Hlincea-Iași*, SCIV 4 (1953), 1-2, p. 312-334.

POP 1968 – I. Pop, *Date arheologice privitoare la istoria Brașovului în secolele IX-XII*, *Cumidava* 2 (1968), p. 9-24.

POPA-LISSEANU 1935 – G. Popa-Lisseanu, *Fontes Historiae Daco-Romanorum*, vol. 7, *Chronica Nestoris. Traducere și comentarii*, București, 1935.

POSTICĂ 1994 – Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu (Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca)*, Chișinău.

RĂDULESCU, BITOLEANU 1998 – A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanța, 1998.

RIASANOVSKY 2001 – N.V. Riasanovsky, *O istorie a Rusiei*, Iași, 2001.

RYBAKOV 1948 – B.A. Rybakov, *Remeslo drevnej Rusi*, Moskva, 1948.

STĂNICĂ 2007 – A. Stănică, *Une estampille de bronze pour marquer des amphores découverte à Noviodunum-Isaccea*, Pontica 40 (2007), p. 515-520.

STRATULAT, IAȚCU 2011 – L. Stratulat, I. Iațcu, *Arta pelerinajului. Obiecte creștine în spațiul est și sud-est carpatic (secolele IV-XVI). Catalog de expoziție*, Iași, 2011.

ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967 – Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia*, vol. 1, *Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, București, 1967.

TALMAȚCHI 2000 (2001) – G. Talmațchi, *Portul militar și comercial de la Carsium (Hârșova) în epocile istorice romană, romano-bizantină și medievală*, Anuarul Muzeului Marinei Române 3 (2001), 2, p. 35-50.

TĂPKOVA-ZAIMOVA 1970 – V. Tăpkova-Zaimova, *Quelques observations sur la domination byzantine aux bouches du Danube – le port de Lykostomion et de quelques autres villes côtières*, Studia Balcanica, 1 (1970), p. 79-86.

TEODOR 1985 – D. Gh. Teodor, *Legături economice între regiunile de la răsărit de Carpați și Orientul arab în secolele IX-X e.n.*, AIIA „A.D. Xenopol”, 22 (1985), 1, p. 263-268.

TEODOR 1987 – D. Gh. Teodor, *Quelques aspects concernant les relations entre roumains, byzantins et bulgares aux IXe-Xe siècles de n.è.*, AIIA „A.D. Xenopol”, 24 (1987), 2, p. 1-16.

TEODOR, DUMITRIU 2000 – E. S. Teodor, L. Dumitriu, *Paleocreștinism și creștinism pe teritoriul României – secolele III-XI*, București, 2000.

THEODORESCU 2002 – R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, București.

TOPOLEANU 1988 – F. Topoleanu, *Un médaillon byzantin en émail cloisonné découvert à Noviodunum*, RÉSEE 26 (1988), 4, p. 311-317.

VASILIEV 2010 – A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului bizantin*, Iași, 2010.

VASILIU, MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984 – I. Vasiliu, Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Considerații finale asupra locuirii feudal-timpurie (sec. X-XI) de la Aegyssus-Tulcea (campaniile 1959-1980)*, Peuce 9 (1984), p. 143-155, 541-563.

VÎLCEANU 1962 – D. Vîlceanu, *Reprezentări zoomorfe pe ceramica din sec. XI, de la Dunărea de Jos*, SCIV 13 (1962), 2, p. 373-386.

ZBUCHEA 2010 – Gh. Zbucnea, *Revenirea Imperiului bizantin la Dunărea de Jos, în Istoria românilor*, vol. 3, *Genezele românești*, București, 2010, p. 319-336.